

בדידות המנהיג הזקן

בראשית שנת 1953 התלקח על דפי העיתונות פולמוס בין שני מנהיגי התנועות, במעש וברוח - דוד בן-גוריון, מנהיג מפא"י וראש הממשלה, ומאיר יערי, מנהיג מפ"ם והקיבוץ הארצי. הפולמוס זכה מראשיתו לכינוי 'פולמוס סבא של יריב'. כשהוא לעצמו, חשיבותו של אירוע נשכח זה בתולדות המדינה שולית, אך כתמונת השתקפות המצליבה תהליכים משמעותיים בחברה הישראלית, כנקודת ההתחלה או כסיכום ביניים, מהווה פולמוס זה הארה לתקופה המעצבת של תולדות מדינת ישראל. ארבע סוגיות מתחברות בפולמוס זה, ואלה הן:

- בסוגיית היחסים הבין-מפלגתיים הפולמוס הוא שיא במאבק בין מפלגת השלטון, מפא"י, לבין מפלגת האופוזיציה העיקרית, מפ"ם.
- על רקעה של המלחמה הקרה היה הפולמוס זירת תעמולה מרוכזת להצגת המחלוקת בשאלת עמדתה הבין-לאומית של ישראל.
- הפולמוס שימש נקודת פתיחה לערעור על דמות הדמוקרטיה הישראלית, בת חמש בעת ההתרחשויות, דווקא מידי של מחולל המדינה, דוד בן-גוריון.
- מבחינת יחסי פנים בתוך מפ"ם, ומבנה ההנהגה בקיבוץ הארצי, המרכיב המרכזי של מפלגה זו, הוויכוח הוא בעת ובעונה אחת סיום תקופה ופתח למאבק חדש.

האירוע, כתמונת השתקפות מורכבת, לא הובן בידי בני-התקופה. ככזה, ומשום שחלק מן התהליכים הגיעו למיצויים שנים לאחר תום הפרשה, עוותה ראייתם וקביעתם של בני-התקופה בדבר מרכיביה החשובים והשוליים. מורכבות זו הייתה נעוצה לא רק במהותו האובייקטיבית של האירוע, אלא גם בסתירה שבין יעדי הפולמוס, כפי שהציגו אותם שני משתתפיו. בן-גוריון, יוזם הפולמוס, אמנם הציגו כמאבק רעיוני במפ"ם, אך מבחינתו היה זה רק יעד חלקי. כרגיל בדרכו הפוליטית, במעשיו השתלבו מספר יעדים בעלי טווחי זמן נבדלים, שהובילו אל מקומות שונים וכוונו נגד מטרת שונות, כשהפולמוס הוא להם רק ריית פתיחה. לעומתו, יערי התייחס אל הפולמוס כמעוגן בתקופתו בלבד, וכביטוי למשבר בו הייתה נתונה מפלגתו ותנועתו הקיבוצית. מחקר זה דן לא רק בפולמוס עצמו ובפער שבין יעדי האמת של הפולמוס לבין המטרות המוצהרות, אלא גם בשימושיו אצל המתווכחים ובמשמעויותיו הרעיוניות והפוליטיות. הוא חותר להראות כי הוויכוח כשהוא לעצמו היה נקודת פתיחה לנסיון בן-גוריון

לעצב את החברה הישראלית מחדש, כשסוכן המהפכה הוא הנוער. גם בן־הפלוגותא שלן, מאיר יערי, כפי שהמחקר מוכיח, השתמש בוויכוח הפומבי כדי לאשש את העמדות העקרוניות של תנועתו בתקופת המבוכה והבלבול שהיו נחלתה בעת ההיא, ועם קידוש הקו הפוליטי שאף לחזק את מסריו חינוכיים גם לעתיד. יעד האמת של שני האישים, הן בעת הוויכוח והן בהתפתחויות שבאו אחריו, היה הנוער, באמצעותו הם ניסו לעצב את העתיד, מאיר יערי - את עתידה של תנועתו ובן־גוריון - של מדינת ישראל. מנקודות מבט אלה, מוקד המחקר הוא לא התנועה, אלא האדם הבודד, המנהיג, הנמצא בסד שבין תפקידו כיוצר אידאולוגיה מחנכת לבין היותו מוביל ציבור, על פחדיו וחששותיו.

הרקע: המשבר במפ"ם ובתנועה הקיבוצית

מפלגת הפועלים המאוחדת נקלעה בראשית 1953 לשלושה משברים, אשר בשילובם איימו על קיומה כגורם פוליטי וציבורי. המשבר הממושך ביותר היה משבר התנועה הקיבוצית, שהייתה עמוד השדרה של המפלגה. הקמת המדינה וייסוד המנגנון הממלכתי פגעו בדימויו העצמי של הקיבוץ ובבסיס משמעותו העצמית כגורם מוביל ויוזם בהגשמת היעדים הלאומיים של היישוב. חיסול הפלמ"ח דחק את הקיבוץ מבכורתו בתחום הביטחון; הקמת שרשרת מושבי עולים סיכנה את מנהיגותו בהתיישבות וממדיה המצומצמים של קליטת העלייה ההמונית בקיבוץ חיסלו את דימויו כשער הכניסה לעולה. בן־גוריון נתן ביטוי לפיחות מעמדו של הקיבוץ בנאום שנשא בכנסת, שכותרתו הייתה 'בוש ונכלם', ובו הוא ביקר את מחדלי התנועה הקיבוצית בקליטת העלייה ההמונית. ביטוי ארגוני להחלשת מעמדו של הקיבוץ מול המדינה ניתן במאי 1951 עם פילוגו של הקיבוץ המאוחד. בראשית 1953 חשו ראשי התנועות הקיבוציות (שהיו גם ראשי מפ"ם), כי הם נמצאים במצור המאיים על הישרדות הקיבוץ.

הפן האחר של המשבר היה המאבק במדינות הקומוניסטיות במזרח אירופה, מדינות שהרכיבו מחנה רעיוני, שמפ"ם ראתה בו בעל־ברית טבעי למדינת ישראל ומופת אידאולוגי לעצמה. מאבק זה, שהיה בו בזמן גם גורם למלחמה הקרה וגם פרץ, פרץ על פני השטח ביוני 1948, עם פתיחת המחלוקת בין יוגוסלביה לבין ברית־המועצות, ותם (לפחות בשלב זה) בשלהי 1956. מאבק זה ראשיתו בדיון על צורכי השיקום שלאחר מלחמת העולם ואילוטי המלחמה הקרה. בהנהגות הקומוניסטיות של מזרח אירופה התנהל ויכוח על סדר הקדימויות של הפיתוח הכלכלי: פיתוח ברית־המועצות תחילה, אף על חשבון גרורותיה, או פיתוח מקביל של כל מדינות האזור. ההנהגות התפלגו בין אלה שצמחו בימות המלחמה בארץ־מוצאם לבין אלה שעברו את התקופה בגלות בברית־המועצות. המתח בין 'המקומיים' לבין 'המוסקבאים' פרץ החוצה עם

פרישת יוגוסלביה מהגוש הסובייטי. כדי לעצור את הסחף החל הנ.ק.ב.ד., בעזרת תומכים מקומיים, לארגן טיהורים במדינות מזרח אירופה, ששיאן היה משפט פראג. ב־19 בנובמבר 1952 נפתח בפראג משפט שבו, לצד הצמרת של המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית, אחד הנאשמים היה איש מפ"ם וחבר מזרע, מרדכי אורן. הנתבעים במשפט הואשמו בקשר נגד צ'כוסלובקיה במסגרת פעילות המאורגנת על־ידי התנועה הציונית. פולמוס ס.ש. (סבא של) יריב התפרץ בעקבות המשפט בפראג, אך הוא לא ציין את סיומו של המשבר בעולם הקומוניסטי, שנמשך ברגיעה מסוימת לאחר מות סטלין, במרס 1953, עד להתפרצותו בדמות המהומות בפולין והמרד המזוין בהונגריה ב־1956.

המשבר השלישי התנהל בזירה הישראלית והיה ביטוי הן למתחי המלחמה הקרה בין המזרח למערב והן לאובדן הדרך בשמאל העולמי. מתחים אלה החריפו את המחלוקות בין מפא"י, שהייתה בעלת אוריינטציה פרו־מערבית (בייחוד פרו־אמריקנית) לבין מפ"ם הפרו־סובייטית. כל מפלגה הציגה את יריבתה כסוכנת של אותו הגוש הבין־לאומי שעמו הזדהתה רעיונית. כל צד ראה בעמדתו ביטוי לפטריוטיות ציונית, ובעמדה שמנגד – בגידה. מאז ראשית המשפט בפראג התנהל בתוך מפ"ם ויכוח פנימי בין חטיבת אחדות־העבודה, סיעה שבמרכזה ניצב הקיבוץ המאוחד, ובין חטיבת 'חזית הליכוד' שבמרכזה הקיבוץ הארצי. אחדות־העבודה העמידה במרכז השקפותיה את הציונות המקסימליסטית, המשעבדת לה את כל העיקרים הרעיוניים האחרים. 'חזית הליכוד', למרות ציונותה השלמה, ראתה בציונות מרכיב משלים לסוציאליזם מהפכני בגרסתו הליניניסטית. בעוד שאחדות־העבודה התאחדה נגד משפט פראג, שותפתה במפלגה נחצתה בוויכוח שהיה הן ויכוח רעיוני פנימי והן מאבק ארגוני־כוחני. היחס למשפט הפך לבסיס ההגדרה העצמית במאבק הפנימי בין ההנהגות של שתי התנועות לבין האגף השמאלי של 'חזית' בהנהגת משה סנה ויעקב ריפתין. ב־13 בינואר 1953, עם ההכרזה הסובייטית על גילוי 'קשר הרופאים', תם השלב הראשון בוויכוח. 'הקשר', בעל אופי אנטישמי ברור, שכנע את הכל, למעט נאמנים צרופים, לגבי המגמות החדשות בגוש הסובייטי בשאלה היהודית, וכפה הכרעה בוויכוח הפנימי. בו ביום הודיע משה סנה, מנהיג השמאל במפ"ם, על הקמת גוף חדש בתוך מפ"ם – 'חטיבת השמאל'. הנהגת מפ"ם לא הכירה בלגיטימיות של המסגרת החדשה והעבירה את הוויכוח לפסים אדמיניסטרטיביים בלבד: פירוק החטיבה או גירוש ממפ"ם, וב־28 בינואר סולקו סנה ואנשיו מהמפלגה.¹ ההנהגה המסורתית של התנועות הקיבוציות, מאיר יערי ויעקב חזן בקיבוץ הארצי, יצחק טבנקין, ישראל גלילי ובר יהודה בקיבוץ המאוחד, ראתה במאבק הזה קרב נגד היסחפות מן המחנה הציוני החוצה. מתוך ראייה

1. אלי צור, 'הנהגת הקיבוץ מול השמאל ב"משבר סנה"', עיונים בתקומת ישראל, 5 (1995), עמ'

זו היא הניחה שהמפלגות הציוניות, גם אם לחמו בה בעבר, יאהדו את מטרותיה, ואולי אף יגישו סיוע. כאן נכונה לה אכזבה, מאחר ודעת הקהל בארץ לא הבחינה בין הסיעות השונות בתוך מפ"ם וראתה במאבקים אלה מחלוקת פנימית.

אף כי הוויכוח נערך בדלתיים סגורות, תוך המנעות מפרסום רשמי של העמדות במחלוקת (עליהמשמר, בטאונה של מפ"ם, לא פרסם דבר על הוויכוח הפנימי עד ליום הקמת חטיבת השמאל של סנה), הדי הוויכוח דלפו הן לחברים מן השורה והן לציבור הרחב. אחד הביטויים של דליפה זו היו שני מאמרים בעלון גרעין שדה² המיועד לקיבוץ געתון, אשר שהה במחלקת נח"ל בבית אלפא. המאמרים התייחסו לאווירת התקופה ולנושאים שעל סדר היום התנועתי, מחוץ לתחומים של חיי הפנים בגרעין. המאמר, החתום בידי 'אריה', היה פרי עטו של אליאב כהן, חייל בנח"ל, חבר באחד מגרעיני השומר-הצעיר. כן הודפסה בעלון הוראת מזכירות הגרעין ליום מהפכת אוקטובר, אשר הוקראה לחברי הגרעין בהיותם בטירונות. במרכזה עומדת קביעה שסתרה את כל המגמות של צה"ל ושל ממשלת ישראל: 'נדע להאבק להפיכתו של צה"ל לצבא עממי ואדום כהמשך למסורת הפלמ"ח'. הוראת היום עוררה את תשומת לבו של מפקד המחלקה החדש, שדאג להעביר את העלון למפקדיו. היה זה שלב ראשון בשרשרת שבסיומה הגיע העלון לשולחנו של דוד בן-גוריון, שר הביטחון. הציטטות משתי הרשימות האלה שימשו את בן-גוריון בפולמוסו במפ"ם ועמדותיה, והוא טרח לציין כי הן באות מפרסום פנימי של הסתדרות השומר-הצעיר בישראל, ולא מעלון של גרעין מסוים, וכך הפכו לביטוי רשמי (אם כי פנימי) של התנועה.

בן-גוריון ומשפט פראג

בן-גוריון הפנה את תשומת לבו לסוגיית המשפט בשלב יחסית מאוחר, אם כי עמדתו לרשותו מקורות מידע על מעצר אורן חודשים רבים לפני פתיחת המשפט. רק לקראת הדיון בכנסת שנערך ב-24 בנובמבר 1952, החל בן-גוריון לעסוק בסוגיית הקשורות במשפט ובמשמעויותיו השונות, אך התעניינותו המאוחרת לא מנעה ממנו להפוך את המשפט למוקד פעילותו הפוליטית לעת ההיא. כבר ביום הדיון בכנסת פנה בן-גוריון בדרישה למערכת דבר, בטאונה הרשמי של ההסתדרות והלא רשמי של מפא"י, להפוך את העיתון למכשיר המאבק במגמות שעלו מן המשפט בפראג. הוא דרש זאת, כי 'לא נוכל לתבוע עלבון היהדות מבלי לתבוע עלבון האמת כולה'. את מכתבו הוא חתם בשם ספרותי ס. ש. יריב, שהפך לכינויו המקובל במשך הפרשה כולה.³

2. עלון גרעין שדה, 5, ארכיון השומר-הצעיר, גבעת חביבה (להלן: אש"צ), 96.1.3 (3).
 3. ש. יריב למערכת דבר, ירושלים, 24 בנובמבר 1952, ארכיון דוד בן-גוריון, שדה-בוקר (להלן: אב"ג), תכתובת.

סגנון מכתבו מרמז על כוונת בן-גוריון לפתוח במערכה כוללת נגד הנימות האנטישמיות בדברי התביעה בפראג ונגד המגמה האנטי-ישראלית המתחילה להתגבש במדיניות החוץ הסובייטית, אך בדיקת אגרותיו מלמדת על הפער בין הכרזותיו לבין מדיניות החוץ הקונקרטי של הממשלה שבהנהגתו. מראשית המשפט פתחה המועצה הציונית בארצות-הברית בפעילות נגד מגמות המשפט, שהפכה למאבק רעיוני בקומוניזם. המועצה שאפה להשיג את תמיכת ישראל בעמדותיה, מהלך שהתנגדו לו אבא אבן, שגריר ישראל באו"ם ובוושינגטון, ונחום גולדמן, המנהיג הציוני הבכיר.⁴ במחצית ינואר פרסמה המועצה חוברת, בה הואשם הגוש הסובייטי במלוא החריפות: 'Like Nazism, it is adopting anti-Semitism as a weapon in the cold war'.⁵ בן-גוריון, למרות הכרזותיו, קיבל את קו ההמנעות מהתנגשות דיפלומטית חזיתית בבריית-המועצות.⁶ לעומת זהירותו בזירה הבין-לאומית, בארץ ניהל בן-גוריון מערכה תקיפה נגד גורמים שנחשבו בעיניו כתומכים בעמדות הקומוניזם, מק"י ומפ"ם. במאבקו במפלגה הקומוניסטית הישראלית, מק"י, בעלת העמדות הסטליניסטיות הנוקשות, והמבודדת בציבור הישראלי, ניסה בן-גוריון לצמצם את יכולתה לבטא את עמדותיה בכנסת ובעיתונות. הוא מנע את הפצתו בצבא של בטאון מק"י, קול-העם, דרש משר הפנים לאסור לאלתר את הדפסתו ודרש מנשיאות הכנסת למנוע את ההפרעות מצד חברי-כנסת קומוניסטים.⁷

אם המאבק במק"י התנהל כולו באמצעים אדמיניסטרטיביים שעמדו לרשותו, הוויכוח עם מפ"ם התנהל במספר מסלולים מקבילים. בן-גוריון נאבק במפ"ם, שחבריה יוצאי הקיבוץ המאוחד פילגו את מפא"י ועזבו אותה, במגמה להרחיקה מעמדות הכוח ולדחוק אותה למדבר פוליטי. בעיני הנהגת מפ"ם נתפס בן-גוריון כמי שמנסה הן להרחיקה ממרכז העשייה והן להביאה לפילוג פנימי. מדיניותו בעת משבר סנה תאמה האשמה זו. בן-גוריון היה מודע למאבק הפנימי שהתנהל במפ"ם בין ההנהגה הקיבוצית לבין האגף השמאלי בהנהגת סנה, ואף ציין ביומנו את גילויי בסיעתה בכנסת.⁸ ימים ספורים לאחר מכן בן-גוריון נפגש עם יגאל אלון, מראשי הקיבוץ המאוחד ומפקד הפלמ"ח לשעבר, ששב מלימודיו באנגליה, ודן עמו לכאורה בנושא איחוד המפלגות. אך ממהלך השיחה בלט רצונו של בן-גוריון לברר אפשרות פרישת הקיבוץ המאוחד

4. נחום גולדמן לבן-גוריון, ניירורק, 9 בינואר 1953, אב"ג, תכתובת.

5. *Public Opinion on the Prague Trial*, The American Zionist Council, New York 1953

6. בן-גוריון לאבא אבן, ירושלים, 9 בינואר 1953, אב"ג, תכתובת.

7. תשובה לשאלתה של אסתר וילנסקה, 22 בינואר 1953; בן-גוריון לחברי הממשלה, 29 בינואר

1953; בן-גוריון לנשיאות הכנסת, ב' אדר תשי"ג, אב"ג, תכתובת.

8. יומן בן-גוריון, 25 בנובמבר 1952, אב"ג.

ממפ"ם, אם זו תמשיך להשמאל.º שבועיים מאוחר יותר הוא נפגש עם יצחק בן אהרון ונוכח לדעת שהקיבוץ המאוחד, למרות עמדותיו בשאלת משפט פראג, לא יעזוב את מפ"ם.¹⁰ מסקנתו הממשית מפגישותיו הייתה שהגורם המכריע במפ"ם הוא הקיבוץ הארצי, וזה צריך להיות יעד המתקפה, העשויה לשנות את דרכה של מפ"ם. התקפתו על הקיבוץ הארצי התנהלה בשני אפיקים: ויכוח רעיוני ושימוש בכלים האדמיניסטרטיביים שעמדו לרשותו כשר הביטחון. בראשית ינואר נסע בן-גוריון לחופשה ממושכת בטבריה, וניצל פרק זמן זה לניהול המערכה הרעיונית נגד מפ"ם, שביטויה היו מאמרי 'סבא של יריב'.¹¹

מאמרי 'סבא של יריב'

סדרת המאמרים החלה להופיע בדבר ב-23 בינואר 1953, והסתיימה לאחר שמונה חלקים ב-5 באפריל 1953. זמן קצר לאחר מכן פורסמה חוברת הכוללת את כל המאמרים תחת הכותרת על הקומוניסם והציונות של השומר הצעיר. בן-גוריון בחר בשם ספרותי 'סבא של יריב' משני טעמים: הוא לא יכול היה לתקוף את ברית-המועצות ישירות בהיותו ראש הממשלה, בגין מתח ששרר אז בין שתי המדינות. הבחירה ביטאה מסר חינוכי, אותה אתאר בהמשך. עצם כתיבת הסדרה הייתה מילוי חוב בן-שנים לנפץ את המסר החינוכי של השומר-הצעיר. בפתח המאמרים (והחוברת) מופיע ציטוט מדברי אותו אריה מגרעין 'שדה', והדברים המופיעים למטה לקוחים מן הכתוב כלשונו. מבנה החוברת אינו מקרי. אריה משמש את בן-גוריון בשלושה תפקידים:

1. אריה ושאר חבריו לתנועת הנוער הם קורבן של החינוך מבית מדרשם של מפ"ם והקיבוץ הארצי. בתום הביקורת על עמדת מפ"ם קובע בן-גוריון נחרצות: 'זהו המוסר ההוטנטוטי של מפ"ם והשומר-הצעיר בראשו, ולאור דו-פרצופיות זו הם רוצים לחנך את הנוער'.¹²
2. מפ"ם אינה מסוגלת לשרוד את הסתירה בין קידוש המשטרים במזרח אירופה לבין התנגדותה לפסילת הציונות. להוכחת טיעון זה נשען בן-גוריון על דברי אריה במאמרו: 'עמדת המפלגה לגבי משפט פראג היא עמדה שיש בה סתירה. אפשר להזדהות עם

9. יומן בן-גוריון, 30 בנובמבר 1952, ש.ם.

10. יומן בן-גוריון, 17 בדצמבר 1952, ש.ם.

11. יומן בן-גוריון, 6 בינואר 1953, 3 בפברואר 1953, ש.ם.

12. ש. יריב, על הקומוניסם והציונות של השומר הצעיר, עמ' 4.

עולם המהפכה בכל וכן במשפט פראג, או אפשר שתהיה עמדה נוגדת לזאת, אבל אין דרך ביניים שהמפלגה רוצה ללכת בה.¹³

3. אריה משמש עד, כאותו ילד באגדת אנדרסון, המגלה את הסודות שהמבוגרים רוצים להסתיר: 'השומר-הצעיר עדיין זקוק לתנועה הציונית וליהדות, אבל יש לו ... די פקחות מעשית להעלים סיבה זו, ורק צעיר תמים כמו החבר אריה ... יש לו העוז לקרוא לילד בשמו...'¹⁴

בן-גוריון, הפוליטיקאי המבריק והמנוסה, היה אמן בהשגת יעדים שונים בעזרת פעולה אחת. גם בסדרת מאמריו עסק בן-גוריון בשלושה תחומים שהם יעדיה המוצהרים. השאלה המחקרית הניצבת בבדיקת היעדים הללו היא אם סדר הקדימויות המופיע ברמה ההצהרתית של המאמרים הוא גם הסדר הסמוי שלהם ומהו בסיס היעדים הנסתרים של המאמרים.

על פני השטח אלה הם שלושת הנושאים בהם עוסק בן-גוריון: א. התחום הפוליטי המידי; ב. התחום הרעיוני; ג. התחום החינוכי. בן-גוריון ניסח את עמדותיו בדיון פנימי שהתקיים בהנהגת מפא"י, ב-14 בפברואר 1953, בעוד 'פולמוס סבא של יריב' מתנהל במלוא עוצמתו. בדיון דרש בן-גוריון להלחם ב'קומוניזם הסטליניסטי' ובשלוחותיו בארץ, שהן אליבא דבן-גוריון, מק"י ומפ"ם. בעוד שנגד מק"י המבודדת כלי המאבק היו בעיקר מנגנוניים, הרי נגד השומר-הצעיר (כלי לצינו במפורש), דרש בן-גוריון להפעיל מערכת שלמה הכוללת 'מכשירי הסברה ממלכתיים, בית ספר והמורים, צבא וגדנ"ע ... הפעלת אנשי רוח ... הסתערות רעיונית על הנוער'. מבנה תוכניות בן-גוריון מוכיח כי במרכז תוכניתו עמד הרצון לכבוש את הנוער, שהשפעת מפלגתו עליו נחלשה מאז קום המדינה. בן-גוריון לא ראה בכך יעד במונח המפלגתי הצר, מאחר ובעיניו מהות מפא"י עברה מטמורפוזה עם הקמת המדינה: 'עלינו לראות עכשיו את המפלגה באור חדש, לא כסיעה הסתדרותית בהסתדרות העובדים או בהסתדרות הציונית, אלא כמכשיר העיקרי המדיני והחינוכי ... מכשיר עיקרי לעבודת המדינה, ועל-ידי כך לגורל העם היהודי'.¹⁵ המאבק על הנוער נערך, אם כך, לא בין שתי השקפות פוליטיות, קומוניסטית מכאן וסוציאלי-דמוקרטית מכאן, אלא בין השקפה זרה ועוינת לבין מערכת ערכים שבן-גוריון נהג להגדירה כ'ממלכתית', שמפא"י הייתה מכשיר להגשמתה.

13. עלון גרעין שדה, 5, אש"צ 96.1.3 (3).

14. ס. ש. יריב, על הקומוניזם והציונות של השומר הצעיר, תל-אביב 1953, עמ' 7.

15. יום עיון של הפעולה הרעיונית והחינוכית של תנועתנו בשעה זו, 14 בפברואר 1953, אב"ג, פרוטוקולים של פגישות.

המאבק הטקטי במפ"ם

למחרת הבהירות לכנסת השנייה בקיץ 1951 נערך בוועדה המדינית של מפא"י דיון בנושא הקמת הקואליציה בראשותה. בסוף הדיון הציב בן-גוריון את מטרותיו ביחס למפ"ם על רקע ראייתו את המציאות בארץ: 'הפרוצס בציבור הפועלים, כפי שנראה לי, הוא פרוצס של היימנה. ציבור הפועלים הולך לימין. בכלל יש התפוררות גדולה. ההתפוררות התחילה בקיבוצים, כי שם יש מצוות יותר מאשר בכל מקום אחר, והתפשטה בכל שאר המקומות ... אם אתה רוצה ... לעצור את מפ"ם מדרדר לתהום ולהציל חלק מהם - אם אנו עושים קואליציה עם הציונים-הכלליים, אנו מחזקים את השומר-הצעיר והורסים את אפשרות לסיעה ב' לחזור [למפא"י]'.¹⁶

מה ניתן ללמוד מניתוחו של בן-גוריון על חשיבתו הפוליטית? עמדתו של בן-גוריון מקפלת בתוכה את המסקנות האופרטיביות הבאות: בתהליך הכללי של היימנה מפ"ם לא מאיימת על הפרימט הפוליטי של מפא"י, וסכנתה פוחתת והולכת. מסיבה זו נדחת מפ"ם לשוליים הקיצוניים והלא רלוונטיים של המפה הפוליטית הישראלית. הדחקות זו, אף כי מחלישה את כל מפ"ם, משפיעה באופן שונה על מרכיביה. ההקצנה מחזקת את השומר-הצעיר ומחלישה את אחדות-העבודה. לתנועה זו, שבמרכזה ניצב הקיבוץ המאוחד, יש אינטרס קיומי למנוע את הקצנת מפ"ם ובמקרה של כישלון - לעזוב את מפ"ם ולשוב לתוך מפא"י. דווקא חולשה יתרה של אחדות-העבודה בתוך מפ"ם עלולה לעצרה מצעדה ההגיוני הזה. מטרת מפא"י היא למנוע את התחזקות השומר-הצעיר במפ"ם ולהביא לפרישת הקיבוץ המאוחד ממנה.

גישתו הכתיבה לבן-גוריון את האסטרטגיה שלו, שמאמרי ס. ש. יריב היו ביטוייה הבולט. בצד ההתקפה על האידאולוגיה של השומר-הצעיר, המאמרים כוללים סימון קו הפרדה בין הקיבוץ הארצי לבין הקיבוץ המאוחד. בן-גוריון הציב מול 'הרגש הציוני של הקיבוץ המאוחד' את 'הפנקסנות הכפולה המסתירה והמטעה של ראשי השומר-הצעיר, שהם ציונים רק בשל התועלת הכספית שהם מפיקים מן ההסתדרות הציונית'.¹⁷ הטלת הספק במהימנות הציונית של השומר-הצעיר מתמקדת בשאלה שהציב בן-גוריון לראשי השומר-הצעיר לגבי התנהגות חבריו במקרה של התקפת ברית-המועצות, או של אחת מגרורותיה, על מדינת ישראל. למרות שבן-גוריון ידע מנסיונו כי לחששו אין כל בסיס, הוא העלה חשש שבמקרה של התקפה סובייטית על ישראל, ישמש הקיבוץ הארצי גייס חמישי לצבאות הפולש.¹⁸ בעבר, בימי מלחמת

16. הוועדה המדינית של מפא"י, 4 בספטמבר 1951, ארכיון בית ברל, הוועדה המדינית 1951/ חטיבה 2/ מס' 51/26.

17. ס. ש. יריב, על הקומוניסם והציונות של השומר הצעיר, עמ' 45-52.

18. שם, עמ' 81-84.

הקוממיות, בן-גוריון השמיע פקפוק לגבי נאמנותו של הפלמ"ח ונוכח כי הפלמ"ח הוא מבצע ממושע של פקודותיו וכל הכרזות מפקדי הפלמ"ח נשארו בתחום הרטוריקה. הקיבוץ הארצי לא היה שונה בתחום הזה מן הפלמ"ח והעלאת ספקותיו הייתה לא יותר מתרגיל רטורי (בדומה לשימוש שעשה בפרשת 'אלטלנה' בוויכוחי בכנסת עם ראשי 'חרות').

הפולמוס הרעיוני

ההתקפה הפוליטית על מפ"ם נכרכה במתקפה רעיונית על דרכו של השומר-הצעיר. בראשית דרכו שאל השומר-הצעיר ערכים מסוימים מבני העלייה השנייה: עבודה חקלאית, התיישבות, דיבור עברי וחיי קיבוץ.¹⁹ בן-גוריון טען שערכים אלה היו ועודם מוקד משיכה לשורות התנועה, אך במשך הזמן ערכים אלה בוללו בקו רעיוני כללי חדש. הקו החדש התהווה עם בוא ראשוני השומר-הצעיר ארצה, וביטוי - בוז להמוני הפועלים, שנתפסו בעיני מנהיגי התנועה כאובייקט לפעילות ולא כשותפים. ראייה מעין זו הביאה את התנועה להתבדלות משאר חברי תנועת הפועלים.²⁰

אין ספק שבן-גוריון היה מודע לעיוות בתיאורו. התכונות של השומר-הצעיר היו ביטוי טיפוסי לאליטיזם של תנועת הנוער והדבר היה ידוע לו היטב. הבסיס הרעיוני ליחודיות של השומר-הצעיר והצידוק לעמדותיו היה הסינתזה שבין הסוציאליזם המהפכני לבין הציונות החלוצית - שני מושגים בעלי משמעות רק ליודעי הקודים התנועתיים, אך קשים להסבר לציבור החיצוני. בן-גוריון הטיל ספק במשמעותה הפוליטית והלוגית של הסינתזה. לדעתו זו אינה קיימת אלא בדמיונו של השומר-הצעיר, ובפועל היא אינה סינתזה כי אם סתירה פנימית.²¹ השומר-הצעיר יכול להמשיך לדבוק בתורה הזאת, מאחר ושני חלקיה אינם נוגעים זה בזה: 'הוא חי בשני עולמות המתנגדים וסותרים זה לזה - בעולם הממשי של ה"רפורמיסם" שממנו הוא ניוון ונבנה, ובעולם המילולי והדקלרטיבי של ה"מהפכה", שאינה מכירה בו ... חילק עולמו לשני מדורים נפרדים ונבדלים. "הכופתות" הוא מבשל ואוכל ככל אחד מאיתנו בעולם ה"רפורמיסטי", וה"הגדה" הוא קורא מתוך סידור של "עולם המהפכה".²² השומר-הצעיר שורד עם הכפילות הזאת רק הודות להיותו מיעוט נגרר בתנועת-העבודה, המגינה עליו והמפרנסת אותו.

למרות ראייתו את אנשי הקיבוץ הארצי כ'בטלנים פוליטיים', יחסו של בן-גוריון

19. שם, עמ' 31.

20. שם, עמ' 30-31, 111-112.

21. שם, עמ' 88.

22. שם, עמ' 104.

כלפיהם היה מורכב יותר. לצד הפסילה הוא ראה בהם גורם ש'עשה מפעלים חיוביים בארץ - במידה שהיה תלמיד נאמן לתנועת הפועלים הארצישראלית'.²³ הוא היה מודע לעוצמתו הפנימית של הקיבוץ הארצי, המעוגנת בקולקטיביות המשפחתית שלו. עוצמה זו גרמה כי 'קיבוץ זה עם עברו החלוצי הגדול ודבקתו הפנימית הבלתי רגילה עוד כוחו איתו ... ואין להתיחס בביטול לתורתו ולהטפתו של השומר-הצעיר...'.²⁴

כפל היחס אל השומר-הצעיר ולמפ"ם הביא אותו בסדרת מאמריו לסתירה אסטרטגית: מחד גיסא הוא רואה במפ"ם מפלגה המדרדרת במדרון 'עד שתגיע לתהום',²⁵ ומאידך גיסא הוא אינו מבטל 'תקווה ממשית לאיחוד כללי של פועלי ישראל' שיכלול גם את מפ"ם.²⁶ למרות הנעימה הבלתי מתפשרת של כתיבתו, המציגה את השומר-הצעיר כישות שחצתה את הקווים של התנועה הציונית ברמה של ההתייחסות הפוליטית הממשית, המשיך בן-גוריון לראות במפ"ם חלק מתנועת-העבודה, שותפה אפשרית לאיחוד כולל של תנועת-העבודה הציונית.

גישתו המציאותית באה לביטוי גם בפעילותו הקונקרטית. בן-גוריון היה אחד הפוליטיקאים המועטים בתנועה הציונית, שאמנם נקט בשפה דקלרטיבית נוקשה, אך מעולם לא נסחב אחרי הצהרותיו. על עמדותיו האמיתיות ניתן ללמוד פחות מהצהרותיו ויותר ממעשיו. אכן, זמן קצר אחרי כתיבתה של סדרת המאמרים הפוסלים לכאורה את מפ"ם כמפלגה ציונית, ביקר בן-גוריון את מאיר יערי בקיבוץ מרחביה, והציע לו הליכה משותפת לאיחוד תנועת הפועלים הציונית על בסיס מוסכם.²⁷

המאבק הפוליטי והרעיוני של בן-גוריון במפ"ם ובעמדותיה שירת שני יעדים מידיים: היה זה ניצול מצוקתה של מפ"ם, מפלגת האופוזיציה העיקרית, שרבים בתוך מפא"י, מפלגתו הוא, היו קשורים אליה בקשרי העבר ורצו לשתף עמה פעולה בהווה. הפולמוס היה מבחינתו חזרה אל הטקטיקה של שנות הארבעים המוקדמות, כאשר הוא הביא במודע לפילוג במפא"י ולהסתלקות רוב חברי הקיבוץ המאוחד ממנה. חידוד העמדות הפוליטיות והרעיוניות לא רק שהקשה לכאורה על שיתוף פעולה בין שתי מפלגות הפועלים, אלא אף הציג את דרכה של מפא"י כדרך האפשרית היחידה העומדת בפני מדינת ישראל בזירה הבין-לאומית. בן-גוריון נכון היה לפתוח בדיון על מגעים בין שתי המפלגות רק לאחר יצירת קווי הפרדה בין שתי המפלגות, על בסיס נבדלות המונעת חציית קווים פוליטיים.

23. שם, עמ' 111.

24. שם, עמ' 32.

25. שם, עמ' 28.

26. שם, עמ' 112.

27. יערי לבן-גוריון, 16 בינואר 1957, אש"צ 7.95 ב-3.

האתגר החינוכי של בן-גוריון

האם ההיבטים הפוליטי והרעיוני היו יעדי האמת של מאמרי בן-גוריון? נראה שבתקופה זו עמדה במרכז התעניינותו שאלת הכשרתה של עתודה שתהא מונחית על-ידי עקרונותיו, ושתהיה מסוגלת להמשיך במפעל בני דורו. בתחום הזה יש אכן התאמה ושילוב בין ההצגה הרטורית לבין הצעדים הממשיים. לפני מלחמת העולם השנייה, בעת הדיונים על צירוף השומר-הצעיר למפא"י, הביע בן-גוריון את הערכתו לדרך החינוכית של השומר-הצעיר והציע להפקיד את נושא החינוך בהסתדרות בידו. אך מאז סיום מלחמת העולם השנייה תמך בן-גוריון בנסיגות ההקמה של תנועות נוער 'כלליות', מנותקות מזרמים קיבוציים המוגדרים פוליטית. בגולה הוא עודד את הקמת 'נוער חלוצי מאוחד' - נוח"ם. למרות שבהקמת תנועה זו השתלבו עמדות של חברי מפא"י - חיילי הבריגדה ושאיפות חלק משארית הפליטה, מגמותיה שיקפו את עקרונותיו של בן-גוריון: כלליות על בסיס עמדות המקובלות על הנהגת מפא"י, פסילת פרטיקולריזם תנועתי ומשימתיות חלוצית.²⁸ בארץ הוא תמך בהקמת 'התנועה המאוחדת', למרות שהקמתה הייתה כרוכה בפילוג המחנות העולים. גישתו של בן-גוריון הייתה עקבית ורציפה; הוא החשיב את החינוך כבית יוצר לעתודות תנועתיות, אך בו בזמן לא רצה להפקירו בידי הגופים הפוליטיים 'הסיטתיים'. ההגדרה של ה'כלליות' חלה על העמדות אותן הוא ייצג. לאחר הקמת המדינה העמדות הכלליות 'הוכנסו' לתחום הרעיוני של הממלכתיות. בחוברתו על הקומוניסם מוגדרת הממלכתיות כ'עיקר עצמאותה של מדינת ישראל ובטחונה' והיא מרכיב הכרחי של הרעיון הציוני.²⁹ השומר-הצעיר, בכשרונו לחנך ובחינוכו, שלא תאם את הרעיון הממלכתי, היה מסוכן בשל היותו הביטוי הצרוף של פרטיקולריזם מפלג. זה התחום שבו הייתה סכנתו רבה, ולא בפעילותו הפוליטית הרעיונית. לדעתי, היעד המרכזי של כתיבתו היה בתחומי החינוך ולא בתחומי האידיאולוגיה והפוליטיקה.

עצם בחירת השם 'סבא של יריב' מרמזת על דגשיו של בן-גוריון, באשר הוא מחבר את דור הסבים לדור הנכדים, אך בן-גוריון אינו מתיחס לקשר בין-דורי כללי. זהו קשר בין דור המייסדים, אנשי העלייה השנייה, לבין הדור הגדל בארץ. אנשי העלייה השנייה מייצגים את דור המהפכנים, שמקביליהם עשו מהפכה גם במקומות אחרים, קודם כל ברוסיה. זהו הדור שהושמד על-ידי סטלין, וזה היה חטאו הגדול, אשר גזר ניוון על ברית-המועצות. דורו הוא דור הנפילים, שחיסולו הביא כליה על המהפכה בכל אתר ואתר. הוא מונה אחד לאחד את קורבנות סטלין והסטליניזם

28. ניתוח ממצה של נוח"ם ניתן בספרה של יהודית תידור באומל, קיבוץ בוכנוואלד, תל-אביב 1994, עמ' 71-73.

29. שם, עמ' 66.

ברחבי הגוש הקומוניסטי.³⁰ חטאו לא רק אלה שהרגו את בני דור המייסדים, אלא אף אלה שניתקו מרעיונות של בני הדור. הסטייה הרעיונית של השומר-הצעיר נבעה מניתוקו מערכי העלייה השנייה. בן-גוריון ראה קרבה פסיכולוגית בין הסטליניסטים לבין אנשי השומר-הצעיר: שניהם ניתקו מערכי דור המייסדים, אך בעוד שהסטליניסטים השמידו את אנשי דור המייסדים, השומר-הצעיר מחק את ערכיהם והציב במקומם ערכים אחרים וחדשים. הניתוק מערכי העלייה השנייה ודבקותו ב'סינתזה' גרמו לכך ש'אנשי השומר-הצעיר מטעים רבים מהנוער, הנתון לחינוכם ולהדרכתם, המקבלים בתמימותם את המילים כפשוטן'.³¹ 'מאות ואלפים של ילדים ונערים, אשר לא ידעו עוד להבחין בין טוב לרע, מתחנכים על ברכיו'.³²

בן-גוריון פיתח את נושא החיבור בין הנוער העכשווי לבין ערכי העלייה השנייה במפגש שהתקיים עם נוער כשנה לאחר פרסום מאמרי 'סבא של יריב'. בפגישה, לאחר אפיון עקרונות העלייה השנייה, הוא הכריז: 'הנוער של ימינו אינו נופל מנוער מימי העלייה השנייה' ועל בסיס שוויון זה הוא דרש ממנו ליצור 'אקלים של טוהר המידות והתנדבות ונאמנות ומסירות'. אקלים זה יונצר רק אם יהיה שיתוף פעולה בין אנשי מופת (מבני העלייה השנייה - דורו של בן-גוריון) לבין נוער חלוצי.³³

הקשר בין דור העלייה השנייה לבין הנוער נועד למשוך את הצעירים שהתפתו ללכת בדרך השומר-הצעיר ולקעקע את הבסיס האנושי של מפ"ם. תחום החינוך הוא התחום היחיד בו הצליחו הגופים שמרכיבים את מפ"ם, וזה התחום (ולא בפוליטיקה) בו רבה סכנתה. בעיני ראשי מפא"י הומחשה הסכנה בעת פילוג הקיבוץ המאוחד, כאשר רבים מבני חברי מפא"י בקיבוץ העדיפו להצטרף לקיבוצי מפ"ם. אך מכל תנועות הנוער, הסכנה הרבה ביותר הייתה בשומר-הצעיר, בשל גודלו, קיצוניותו ונאמנות חניכיו. עמדתו של בן-גוריון ברורה בשל החיבור בין הפן ההצהרתי לבין הפן המעשי בגישתו כלפי השומר-הצעיר.

המנגנון נגד השומר-הצעיר

הנח"ל (נוער חלוצי לוחם), שהיווה מסגרת צבאית לגרעיני ההתיישבות, המשיך מאז הקמתו ב-1948 בדפוסי היחסים עם תנועות הנוער, שהתגבשו בפלמ"ח, ואפשר לתנועות הנוער, השולחות את בוגריהן אל שורותיו, להפריש אחוז מוגדר של חברי

30. שם, עמ' 16-24.

31. שם, עמ' 72.

32. שם, עמ' 29.

33. בן-גוריון, 'העלייה השנייה והנוער בימינו', שיחה במסיבת נוער בכאר"ש, 10 במרס 1954, בתוך: ד' בן-גוריון, חזון ודרך, ה, תל-אביב תשי"ז, עמ' 204-205.

גרעינים להדרכה בסניפי התנועה החינוכית ובקניָה. בעת פרסום מאמרי ס. ש. יריב הורה בן־גוריון, בתוקף תפקידו כשר הביטחון, למדריכי השומר־הצעיר - חיילי הנח"ל, לשוב לבסיסיים הצבאיים. אף כי הנימוק לצו זה היה כרוז של השומר־הצעיר מספטמבר 1952, שביקר את מדיניות הביטחון של ישראל, ברור היה הקשר בין המאמרים לבין הצו.³⁴ בניגוד לצעדיו בזירה הפוליטית, חומרת צעד זה מתבררת לנוכח פנייתו המידית של חזן למפגש עם בן־גוריון, שבו ניסה חזן לבטל את רוע הגזירה.³⁵ למרות זאת, בן־גוריון לא ביטל את הוראתו, וכעבור חודש עלתה אליו לרגל ההנהגה הראשית של השומר־הצעיר, כדי לשנות את דעתו. רק אחרי 'הליכה לקנוסה' זו, התרצה בן־גוריון.³⁶ במקביל, שלושה גרעיני נח"ל של השומר־הצעיר ששירתו ללא תשלום בברקאי, להבות חביבה וגלאון, קיבלו פקודה להתפזר בגין פגיעה במשמעת צבאית.³⁷ פעולתו הנמרצת של בן־גוריון והשימוש שעשה בכלים מנגנוניים נגד גרעיני השומר־הצעיר מוכיחים את התמקדותו בחינוך בתקופה הזאת. מאבקו בשומר־הצעיר כגורם מחנך היה צעד פתיחה למאבק רחב ועמוק יותר, אותו ניהל בן־גוריון כעבור שנה, שנועד לכבוש את הנוער בארץ.

המהפכה שכשלה

מאמרי ס. ש. יריב, שנועדו לשרת את מאבקו הפוליטי והרעיוני במפ"ם, אך בייחוד את מלחמתו במסריה החינוכיים, היו מסגרת ליעדיו המידיים של בן־גוריון. מעבר ליעדים קרובים, הם היו סימן ראשון לנסיונו לעצב מחדש את רעיונות הציונות ואת החברה הישראלית לפי קווים שתאמו את קיומה במדינה ריבונית. רעיון המדינה עמד במרכז השינויים בחשיבת בן־גוריון, שהתבטאו בשינוי המשמעות של הביטוי 'מעמד לעם', שאותו הוא טבע עוד בשנות השלושים. המונח שהיה בראשיתו ביטוי לשאיפות כיבוש התנועה הציונית על־ידי תנועת העבודה, הפך בשנות המדינה לסמל עליונות של ערכים כלליים, ממלכתיים, על פני ערכים פרטיקולריסטים, מעמדיים. מאז תום מלחמת השחרור חיפש בן־גוריון את נושא ההגשמה לרעיון הממלכתיות. בן־גוריון קיווה, כי המסגרות המסורתיות של תקופת היישוב - ההסתדרות, הסוכנות, ובעיקר מפא"י - ייטלו על עצמן תפקיד של סוכני רעיון הממלכתיות. בכך הם יהפכו מישויות־פניי־עצמן למכשירים המשרתים את המדינה, כשיעדיהם ייקבעו מבחוץ, על־ידי

34. השבוע בקיבוץ הארצי, 26 בפברואר 1953.

35. יומן בן־גוריון, 17 בפברואר 1953.

36. יומן בן־גוריון, 23 במרס 1953.

37. חזן לבן־גוריון, 19 בפברואר 1953, אב"ג, תכתובת.

הממשלה. אף כי ההסתדרות ומוסדות ההסתדרות הצינית הסתגלו לתפקיד הביצועי שהוטל עליהם, הם וגם הקיבוץ סירבו להיות מכשיר ואכזבו כנושאי הרעיון. בספרו החזון והחשבון מתאר פרופ' זאב צחור את מלחמתו של בן-גוריון בתנועה הקיבוצית, בשל סירובה של זו להיות מכשיר זמין למשימות ממלכתיות.³⁸

בן-גוריון ייחס עמדה זו למסורת פרטיקולריסטית של תקופת היישוב והניח שהנוער, שגדל והתחנך במדינת ישראל, יהיה משוחרר ממסורת זו. נוער זה אמור היה לקבל את ערכי הממלכתיות ברשת בתי הספר הממלכתיים, המשוחררת ממורשת סיעתיות פוליטית. עצם לשונו של חוק החינוך הממלכתי, שהציב כמטרה 'ערכי תרבות ישראל, והישגי המדע, אהבת מולדת ונאמנות למדינה ולעם ישראל', עיצבה את החינוך הרשמי במסגרת הממלכתיות. יתר על כן, בן-גוריון נטה להעביר מסרים רעיוניים, המוגדרים על-ידו כ'סוציאליסטים', דרך מערכת החינוך הממלכתית. מערכת כזו תעניק לחניכיה את ערכי העבודה ותפיץ בכל החברה הישראלית את הערכים שהיו עד עתה נחלתה של תנועת הפועלים העברית.³⁹ ייעוד זה של בית הספר דמה לתפקידים שהוטלו על הנח"ל בעת הקמתו. ואכן, בן-גוריון חיבר את הנח"ל והגדנ"ע לרשת בתי הספר היסודיים, כמערכת משולבת שדרכה יעברו כל ילדי ישראל, בהשוואה למספר מצומצם (20%) של תלמידי תיכון, שהיו, לדעתו, יעדן הטבעי של תנועות נוער.⁴⁰

שילוב זה היה בעיני בן-גוריון מנוף יעיל לעיצוב החברה הישראלית בעתיד. בדיון פנים-מפלגתי בראשית 1953 הוא דרש לנצל למען המאבק האידיאולוגי שלושה מעגלים מחנכים שעמדו לרשות המדינה: בתי הספר, צה"ל והגדנ"ע ותנועת הנוער. בעוד שצה"ל ענה על ציפיותיו, בהיותו בנוי כנושא בפועל וכסמל הממלכתיות, מערכת החינוך סתרה את המגמות החינוכיות להן הוא הטיף, לא בשל המבנה שלה, אלא בגין מוריה. את אכזבתו מציבור המורים ביטא בן-גוריון בריאיון לבמחנה נח"ל, כאשר הכריז כי 'רבים בקרב מורי בתי הספר התיכוניים אינם יודעים ומבינים כראוי את צורכי השעה הגדולים...'.⁴¹ מערכת החינוך יצרה בוגרים שהתמקדו בצורכיהם האישיים וסירבו להקריב את עצמם ליעדים שנראו חשובים לראשי המדינה, אך לא להם. הסתייגותו לא מנעה ממנו ללחוץ באפריל 1954 על מנהלי בתי הספר התיכוניים בתל-אביב, ירושלים וחיפה כדי שיירתמו לעריכת מפגש ענקי של תלמידיהם, שייערך במחצית הראשונה של מאי.⁴²

38. ז' צחור, *החזון והחשבון*, תל-אביב 1994, עמ' 208-209.

39. S. Reshef, 'Ben Gurion and Public Education', in: R. W. Zweig (ed.), *David-Ben Gurion, Politics and Leadership in Israel*, London 1991, pp. 268-289

40. מרכז מפא"י, 17 במאי 1953, ארכיון בית ברל, 23/53.

41. הדור, 11 בפברואר 1954.

42. בן-גוריון למשה שרת, 13 באפריל 1954; מ' שרת, *יומן אישי*, תל אביב 1978, עמ' 468.

מערכת החינוך, שעוצבה על-ידי בן-גוריון תוך ביטול זרם העובדים (חוק 1953) בהתאם לעקרונות הממלכתיות, נועדה לייצר את בוגריה בתבנית של הישראלי החדש, נכון למשימות לאומיות. אך המוצר של מערכת זו נפל לדעתו מבוגרי החינוך המפוצל של היישוב. אכזבת בן-גוריון ממערכת החינוך הייתה חלק מאכזבתו הכללית מהישויות שאותן הוא הנהיג או ייצר, לשמש מכשירים ליעדים חברתיים ארוכי-טווח, שאליהם הוא כיוון. מאז פרישתו לשדה-בוקר, בשלהי 1953, עסק בן-גוריון בבחינה מחודשת של המערכות המסורתיות בישראל. בחינה זו נבעה מתחושתו כי כל תוצרי היישוב אינם משוחררים מפרטיקולריזם ואינם מסוגלים לענות על האתגרים של התקופה החדשה. לכן עתה, ב" 1954, נטה בן-גוריון לשובם ולהחליפם בישויות חדשות, העונות על צורכי השעה. כפי שהמתקפה האידיאולוגית על מפ"ם נולדה בעת שנפש בטבריה ונעדר מפעילות יומיומית כראש הממשלה, כך התוכנית על השינוי הכולל של הזירה הפוליטית הישראלית נוצרה כאשר פרש בן-גוריון מראשות הממשלה וירד לנגב לשדה-בוקר. בן-גוריון הסתייג במידה גוברת מפלורליזם פוליטי, מורשת היישוב, והמשברים הקואליציוניים התכופים מאז קום המדינה הניעוהו לעבר השיטה הדור-מפלגתית, המשוחררת מתלות במפלגות הקטנות. בן-גוריון חתר להקמת חזית על-מפלגתית, שהאידיאולוגיה שלה תהא ממלכתית ותהיה משוחררת מתלות במנגנונים מפלגתיים, כולל מנגנון מפא"י.⁴³ מגמה זו, שנועדה להופיע בבחירות לכנסת השלישית תחת השם 'חזית עממית', תעוגן במשך כהונתה של כנסת זו במערכת חוקית, שתמנע את סיכויי המפלגות הקטנות להבחר לכנסת. בדיון פנימי של מקורביו בצמרת המפלגה, בן-גוריון מצא את עצמו מבודד, כשרק ראש עיריית חיפה, אבא חושי, מתייצב לצדו.⁴⁴ היה זה נסיונו של מנהיג המפלגה להנתק ממפלגתו ולהפכה למכשיר ממושמע, שאינו עומד לביקורת פנימית או פועל לפי כללי הדמוקרטיה. אם בראשית 1953 בן-גוריון ראה במפא"י מכשיר פוליטי ליעדים ממלכתיים, עתה הוא ביטל את משמעותה הפוליטית ורצה להפכה למכשיר ארגוני ותעמולתי. ניסיון היסטורי, נסיון-שלו, ומעשה ידיו בעבר, עמדו לנגד עיני בן-גוריון: הוא ראה בהקמת צה"ל העברת הסמכות הבטחונית מידי גופים פרטיקולריסטים בעלי אינטרסים מפלגתיים (קרי אצ"ל ופלמ"ח) לרשות ממלכתית. את נסיונו בתחום הביטחון הוא רצה להעביר לזירה הפוליטית, תוך התעלמות מהשוני בין שתי המערכות. יריביו משמאל בחנו זאת בקונטקסט אחר והאשימוהו כי מופת דמותו של פילוסודסקי הוא שהנחה אותו. פילוסודסקי, מנהיג הסוציאליסטים בפולין, הפך למנהיג כללי-לאומי תוך התנגשות עם מפלגתו לשעבר ותוך שילוב חלקיה במסד המדינה. לדעתם, דרכו של בן-גוריון הייתה איור לאמרת פילוסודסקי

43. יומן בן-גוריון, 2 במרס 1954.

44. מ' שרת, יומן אישי, עמ' 488.

שטען כי ירד מרכבת הסוציאליזם בתחנת המדינה. נסיונו להפוך את מפא"י למכשיר ממלכתי נכשל בסופו של דבר, ובתוך כך הוא יצר תשתית פסיכולוגית להתנגשות העתידה לבוא בין בן-גוריון לצמרת מפלגתו. פרשה זו זקוקה להארה היסטורית מעמיקה, שוודאי עוד תבוא.

במקביל לשאיפותיו בתחום הפוליטי, שלא יצאו מתחום פגישות פנימיות, פעל בן-גוריון גם בתחום החינוכי, בו לבשה פעילותו אופי ציבורי. בן-גוריון דיווח על שאיפתו לעסוק בתחום זה במכתבו למשה שרת, יורשו על כס ראש הממשלה: 'ברצוני להקדיש פעולותי - במידה ובזמן שאהיה עוד פעיל - לעניינים חינוכיים של תנועתנו. אם לא יועיל למפלגה - לא יזיק. ליותר מכך איני מסוגל.'⁴⁵ תחום החינוך היה עבור בן-גוריון גם מטרה בפני עצמה וגם מכשיר. עיסוק זה נועד להסוות בעיני יריביו במפלגה את חתירתו למהפכה בן-גוריונית במפלגה. אכן, שרת עודד את בן-גוריון בעיסוקו בשאלות החינוך. אך העיסוק בחינוך היה גם בעל מגמות ארוכות-טווח של שינוי החברה הישראלית העתידית. על רקע אכזבתו ממערכת חינוכית פורמלית, החליט בן-גוריון לפנות אל הנוער ישירות ולהקים תנועת נוער ממלכתית. נסיונו זה נעשה בשתי רמות, תנועה כללית של הנוער התיכוני, שתעמוד למשימות לאומיות כלליות, ותנועה התיישבותית, שתורכב מבני קיבוצים ומושבים ותיקים. הביוגרף של בן-גוריון, מיכאל בר זוהר, ראה בפעילותו החינוכית של בן-גוריון עשייה שצמחה לא 'מתוך תכנון קפדני, כי אם באורח בלתי מסודר'.⁴⁶ לדעתי, תיאור זה לוקה בחסר, מאחר והוא מתעלם משלב הצמיחה הרעיונית במשך 1953. דרכו של בן-גוריון הייתה דרך האלימינציה, כאשר הוא החליף כלים שלא מילאו את ציפיותיו בכלים חדשים. במשך שמונה שנים חתר בן-גוריון לארגון נוער המחובר למפלגתו. אכזבתו ממפא"י לוותה באכזבתו גם מהנוער שלה, והוא הטיף עתה לתנועת נוער משימתית, המנותקת ממסד פוליטי ומחברת ישירות למוסדות המדינה.

שיא פעילותו בהקמת תנועת נוער כללית היה בכינוס הנוער, תלמידי תיכון, בשייך מוניס ב-10 ביוני 1954. בן-גוריון הנגיד בדבריו את אחדות הנוער אל מול 'הטוטליטריות המפלגתית האשמה בפיצול לא טבעי'. בן-גוריון הציב בפני הנוער נוסחה בלתי אפשרית במדינה דמוקרטית: ארגון וולונטרי של הנוער הממלא משימות שהוטלו עליו מלמעלה באופן ממסדי.⁴⁷ רק במדינות טוטליטריות, בהם הממסד שולט בכל מערכות החינוך, המידע והתעמולה, הוקם ארגון מעין זה. כבר בעת הכינוס הבין בן-גוריון כי ססמת הכינוס - 'קריירה או שליחות', אינה בעלת סיכויים לגייס את כלל הנוער ליעדים אותם הוא הציב. בן-גוריון הופיע בפני שומעיו הצעירים כזקן מנותק

45. יומן בן-גוריון, 26 במרס 1954; מ' שרת, שם, עמ' 419.

46. מ' בר זוהר, בן-גוריון, ב, תל אביב 1977, עמ' 1001.

47. בן-גוריון, 'קריירה או שליחות', 10 ביוני 1954, בתוך: חזון ודרך, ה, עמ' 206-214.

וטרחה ודבריו הופסקו בקריאות של חברי תנועות הנוער מן השמאל, שראו בהופעתו ניסיון לחסל את תנועותיהם. בעוד שהם ראו בהופעתו צעד אנטי-חלוצי, אחרים ראו בדבריו התקשות בשאיפותיהם האישיות. הכנס נכשל, לאכזבת מקורביו.⁴⁸ נאומו הארוך של בן-גוריון, בן תשעים דקות, שודר בו בערב ב'קול ישראל', והוגדר בידי משה שרת, שתיאר את השידור כסובל מ'הפסקות, שלא הייתה בהן אלא חזרה על נושנות ועל אמיתות נצח'.⁴⁹

למחרת כנס שייך מוניס כינס בן-גוריון כנס של בני המושבים בנהלל (11.6.1954), ובמסגרת מצומצמת זו של אנשים הנאמנים למנהיגותו, הוא דיבר בגלוי על פחדיו ואף הציב לפני הבאים יעד ממש: להיות העילית המדריכה במושבי העולים. בן-גוריון הציג בפני שומעיו את עומק השבר שנגרם על-ידי השואה, בעטיה אבדו לעם היהודי אותם היסודות המסוגלים להקים כמו ידיהם את המדינה היהודית. התחליף ליהדות מזרח אירופה, שהובא ארצה מארצות המזרח התיכון, אינו מסוגל לשאת את המשימות הנדרשות ממנו. הוא היה שותף לחששה של כלל הנהגת המדינה, כי אוכלוסיית מושבי העולים, בניגוד לקיבוצים שעמדו במבחן האש של המלחמה, לא תעמוד במתח הבטחוני של המסתננים, תברח ותשאיר את מרחבי הארץ נטושים. חשש זה הניע את הממשלה ליזום מבצע תגמול צבאיים, שנועדו לעודד את האוכלוסייה המפוזרת ובמקביל ליזום פעילות חברתית במושבי העולים. פעילות זו נועדה לשכנע את העולים, כי לא הופקרו על-ידי היישוב הוותיק ומשימה זו הוגדרה בידי בן-גוריון בדבריו בנהלל, כ'התמזגות הגלויות בזמן הקצר ביותר'. לצורך זה הוא נזקק לבני ההתיישבות הוותיקה: 'אסור לבני נהלל לשבת בנהלל ולבני דגניה בדגניה, אלא עליהם לצאת ליישובי עולים חדשים ולהתישב יחד איתם'.⁵⁰ ראיית בני ההתיישבות הוותיקה כעומדים לגיוס לאומי תוך הזנחת יישובי הוריהם מוכיחה את רצונו ליצור מעין תנועת 'החלוץ' ממלכתית ואת אי-הבנתו את מהות התנועות ההתיישבותיות. אך למרות ההסתייגות של הנהגת המושבים, בני המושבים, שחיו בתחושה פנימית של נחיתות לעומת התנועה הקיבוצית, נענו לאתגר. כמאתיים בני המושבים ומשפחותיהם יצאו להתיישב במושבי העולים, כשצעד זה מקבל תהודה עצומה בתקשורת הקשורה למפא"י. למרות היענות בני המושבים ופרסום של מאמציהם, בן-גוריון כשל במיסוד תנועה זו ובהפיכתה לארגון ממלכתי קבוע.

ביולי 1954 כינס בן-גוריון כינוס שלישי של הנוער, הפעם בבאר-שבע. בדבריו בכנס זה עולה הקשר הישיר בין כתיבתו כ'סבא של יריב' ויחסו אל השומר-הצעיר לבין שאיפתו להקים תנועת נוער מסוג חדש: 'התיישבות זו תהיה פטורה מכל הגדרה

48. מ' בר זוהר, בן-גוריון, ב, עמ' 1004-1005.

49. משה שרת, יומן אישי, עמ' 544.

50. בן-גוריון, 'לישע העולים והשממה', 11 ביוני 1954, בתוך: חזון ודרך, ה, עמ' 221.

פוליטית ומפלגתית. אחד הנגעים הקשים שדבקו בחלקים חשובים של ההתיישבות החלוצית הוא נגע הטוטליטריות הרעיונית והמפלגתית הנקרא בשם "קולקטיביות רעיונית" ... יש להבחין ולהפריד בין איגוד רעיוני ומפלגתי ובין מפעל התיישבותי.⁵¹ אף כי דבריו היו על ההתיישבות ולא על הנוער, מאז שייך מוניס ההתיישבות הוצגה בנאומיו כהתארגנות הנוער. בכל פעילותו של בן-גוריון עולה מגמה, שהוגדרה בידי משה ליסק בהקשר אחר, אך בסביבה כרונולוגית זהה, כ'ולונטריות הממושטר', שהתאפיין בצנטרליזם אטטיסטי, תוך ויתור על מודגרות חברתית ורעיונית.⁵²

סדרת המאמרים 'סבא של יריב' היא הוכחה חותכת לאמנותו של בן-גוריון כטקטיקן פוליטי. המאמרים משרתים את היעדים בתחומים שפורטו בראשית החיבור: הוא מצביע על יתרונה של מפא"י לעומת מפ"ם, ומשתמש ביתרון זה כהסבר להגמוניה של מפלגתו. תבונתה של מפא"י בניהול מדיניות החוץ מול תעתועי מפ"ם שימשה אך איור למגמה הסברתית זו. בכתבתו הוא אף ניסה להתערב במאבקים פנימיים בתוך מפ"ם, להשפיע עליהם ולעצבם באופן שיהפוך את מפ"ם מגורם אופוזיציוני ועוין לשותף זוטר של מפא"י. בן-גוריון ראה בתחומים אלה משימות בנות השגה בטווח מידי, מאחר והן ניזונו מחולשתה של מפ"ם הנתונה במשבר פנימי ובערעור ראייתה את המחנה הקומוניסטי. מכל המשימות העולות מן המאמרים רק למשימה החינוכית יש היבטים ארוכי-טווח מעבר לשיקולים הטקטיים המידיים. השלוב בין הרטוריקה הפולמוסית לבין הצעדים המעשיים מוכיח בעליל כי בפן החינוכי טמון היה היעד האמיתי של על הקומוניסטים והציונות של השומר-הצעיר. הפן החינוכי היה החלק הגלוי של נסיונו המהפכני לשנות את כללי המשחק הפוליטי בארץ, כללים שעוצבו בימי היישוב ולא תאמו את צורכי מדינת ישראל. חיבור היעדים הפוליטיים הגלויים למסר החינוכי התמים לכאורה, הסתיר את המגמות הפוליטיות והרעיוניות ארוכות-הטווח הטמונות בו. לעומת מגוון יעדים אלה, הקיבוץ הארצי ויערי בראשו, הנתונים בחרדת ההשרדות, ראו בדברי בן-גוריון עוד מתקפה שנועדה לחסלם כאן ועכשיו.

אויבי הסינתזה

פולמוס 'סבא של יריב' התלקח ברגע גורלי מבחינתם של מפ"ם והקיבוץ הארצי, ערב סיום מאבקה של הנהגת השמאל בהנהגתו של סנה, שהואשם בכפירה בציונות. המסות התפרסמו תוך כדי המאבק, שניתן להגדירו כתיחום מחדש של הגבול השמאלי

51. ד' בן-גוריון, מדינת ישראל המחודשת, א, תל אביב 1969, עמ' 458.

52. מ' ליסק, 'בנין מוסדות בתפישת בן-גוריון', בתוך: ש' אבינרי (עורך), דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים, תל אביב 1988, עמ' 108.

של המחנה הציוני. לא במפתיע התגובות הראשונות מעל דפי עליהמשמר, המאמר של משה ציפור ומסתו הנרחבת של עורך העיתון, יעקב עמית, היו המשך לוויכוח עם סנה.⁵³ מאמרים אלה היו רק הקדמה ומבוא לסדרתו של יערי. אך בעוד ששני המאמרים עסקו בתחומים שונים של לגיטימציה: בלגיטימציה של מדיניות מפ"ם ובלגיטימציה של הייחוד התנועתי ושל תולדות השומר-הצעיר, יערי הציב כיעדו המידי את ההגנה על עצם קיומו של הקיבוץ הארצי. רק מאוחר יותר, כאשר חלפה, לדעתו, הסכנה לקיומו של הקיבוץ הארצי, הוא התפנה ללחום על הלגיטימציה האידאולוגית של מפ"ם.

התחושה שקיומו של הקיבוץ הארצי נתון לסכנה קיומית לא הייתה נחלתו של יערי בלבד, אם כי הוא ביטא אותה בחריפות רבה יותר מאחרים, והיא הטרידה אותו שנים רבות. כבר בשלהי 1950 ביטא יערי את חששו בפורום תנועתי סגור: 'יכול עלינו להיות פוגרום כלא ציונים'. לא רק יערי, אלא גם מתנגדיו מבית היו בתחושה דומה, אף כי הסיקו מכך שניתן להמנע מרדיפות אלה רק במחיר בגידה בערכי התנועה.⁵⁴ בימי משבר סנה התחושה הזאת הייתה מעוגנת באווירה של התקופה. העיתונות היומית, בייחוד מעריב, דיווחה מדי יום על מסע השמדת יהודי מזרח אירופה, על רכבות יהודי הונגריה הנשלחות לסיביר, על הפרעות ביהודי פולין וגרמניה המזרחית ועל מסע טיהורים רחב היקף המתוכנן ליהודי ברית-המועצות. חיסול הסופרים היהודיים וכעבור שנים מספר 'קשר הרופאים היהודיים' התפרשו בארץ ובמערב כקצה הקרחון של תוכנית ההשמדה בנוסח הנאצי. קשה לשפוט אם הפרסומים הללו היו ביטוי לדיסאינפורמציה מבויתת או להיסטריה המונית. סביר ששני האלמנטים שימשו בערבוביה. גופים שראו את עצמם קשורים בדרך זו או אחרת לגוש הקומוניסטי היו מטרה ישירה וקרובה לשנאת הציבור. בעוד שהיחס למק"י המשיך את מורשת החרם מימי היישוב, הגורמים המרכיבים את מפ"ם היו חלק אינטגרלי של התנועה הציונית ולא היו בנויים להתקיים מחוץ למערכת. הדבר היה חיוני בייחוד לתנועות הקיבוציות, הקשורות בטבורן למערכות הכלכליות של הממסד. לכן הסכנה של רדיפה בנוסח האנטי-קומוניסטי נחשבה לסכנת חיסול. בראשית 1953 יערי חש שפחדיו מלפני שלוש שנים עומדים להתגשם. החרדה הזאת עולה מדפי מאמריו שהתפרסמו בעליהמשמר בארבעה חלקים.

המאמר הראשון ראה אור ב-27 בפברואר 1953. יערי העלה במסתו ביעוט של קשר שנרקם משני עברי האוקיינוס, שמטרתו ברורה ומוגדרת: 'מפא"י מעבר מזה של האוקיאנוס ואנשי ה"פורברטס" [פורווערטס] והבונד מעבר מזה של האוקיאנוס

53. מ' ציפור, 'מלחמה עם ברית-המועצות ומסע אנטי מפ"מי', עליהמשמר, 30 בינואר 1953, והמשכו ב-13 במרץ 1953; י' עמית, 'במרי היכוח עם יריב', עליהמשמר, 13 בפברואר 1953.

54. הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, 22 באוקטובר 1950, אש"צ 5.10.5 (15).

קמו לגרשנו, לנשלנו ולעקור אותנו מהשורש'. יערי ראה את ס. ש. יריב בהקשר הזה כשלב אחרון במלחמת החיסול של הקיבוץ הארצי: 'למרות האיבה והתהום הנפערת נותרה עדיין השותפות בהסתדרות העובדים ובהסתדרות הציונית. ויתכן שהפובליציסטיקה הזאת מתפקידה להכשיר קרקע להנפת הגרזן על השותפות הזאת. אכן כל הסימנים מעידים, כי זהו טירוף עם תכנית בצידו...'⁵⁵ יערי שרטט את הסיבות ההכרחיות לנסיגה של מפא"י לחסל את תנועתו: 'נושאי הסינתזה ... הם המגשרים בין מלחמת השחרור הלאומי והסוציאלי של עמנו לבין מלחמת השחרור הלאומי והסוציאלי של האנושות כולה - עולם השלום והסוציאליזם. את המגשרים הללו יש לגרש ויהי מה'. יערי ראה בהגדרה הנ"ל את מהות הציונות האמיתית והניח 'כי דווקא הנאמנות הציונית שלנו היא שמוציאה מהכלים את אחוזי הטירוף האנטי-סובייטי בקרב מפא"י בארץ ובקרב "הבונד" באמריקה'. לדעתו של יערי זו מגמה עקרונית של מפא"י, בעוד עיתוי ההתקפה על מפ"ם והקיבוץ הארצי קשור למהלכים במדיניות החוץ הישראלית, כאשר רק מפ"ם מהווה בלם למגמות החדשות: 'מפ"ם הציונית היא שמשמשת מכשול לאותו "המהלך החדש" של כניעה טוטאלית לאימפריאליזם, אשר תוך ניתוק הקשרים עם ברית-המועצות מכריזים עליו קברניטי מפא"י בארץ ואבא אבן בושינגטון. כדי שה"מהלך החדש" הזה יצליח, ייכשר כל אמצעי ויהיה המגונה ביותר'. יערי ראה בגיוס מדריכי השומר-הצעיר לצבא סימן ראשון בצעדי 'המהלך החדש'. יחד עם זאת הוא קיווה כי שותפות ארוכת שנים תעצור את מפא"י ממלחמה כוללת: 'לא נואשתי עדיין שברגע לפני השעה 12 ירתעו מפני תכנית השבירה בראותם את התהום הנפערת לפני כולנו'.⁵⁶ עם פרסום המאמר השלישי הבין יערי שחרד חרדת שווא. בן-גוריון, למרות הרטוריקה שלו, לא התכוון להמשיך ולנקוט בצעדים נוספים. יערי הגיב למצב החדש בשילוב טבעי של הקלה על חלוף הסכנה וכעס על התבדות נבואתו: 'אחרי שהוא מסיים את קטרוגו, הייתי כבר מוכן שיגזור עלינו לפחות ארבע מיתות בית דין ... אבל כדרך גוברין יהודאין הוא שכח את הסכין ושוחט בלי סכין. לאחר שאין הוא משאיר בנו מתום הוא קורץ אלינו עין בעורמה ושואל בסוף כל התוכחה: "שמא בכל זאת נתאחד ויקום איחוד פועלי א"י?"'⁵⁷ עם חלוף הסכנה הקיומית, יכול היה יערי לשוב אל הפעולה שהופסקה עקב הפולמוס עם ס. ש. יריב - חיסול סופי של השמאל במפ"ם ובקיבוץ הארצי.

55. מ' יערי, 'אויבם הסינתזה בין ציונות חלוצית לסוציאליזם מהפכני', עלי-המשמר, 27 בפברואר 1953.

56. שם, שם.

57. שם, עלי-המשמר, 27 במרס 1953.

התנועה במצור

בשלושת מאמריו הראשונים נאבק יערי בסכנות לכאורה, הנשקפות לתנועתו מימין, בעוד שבחלקו הרביעי של פולמוסו עם בן-גוריון חיבר יערי את הוויכוח שבעין עם מלחמתו נגד השמאל בתנועתו. נקודת החיבור היא הסינתזה בין הציונות החלוצית לבין הסוציאליזם המהפכני, אותה הסינתזה ש.ש. יריב הגדירה כהזיה פרטית של השומר-הצעיר. יערי הציג את הסינתזה כעובדה בעליל שאינה זקוקה להוכחה, באשר נכונותה היא אקסיומטית. אמיתותה אינה נובעת מדוגמה פילוסופית מסוימת, כי אם מדרך החיים והחינוך של השומר-הצעיר כתנועה חינוכית. מראשית דרכו הוא שילב צופיות בהשכלה בלתי פורמלית, מסורות יהודיות לאומיות בערכים אוניברסליים. מאוחר יותר הועברה סינתזה זו לתחומים אידאולוגיים ולבסוף גם לזירה הפוליטית. שני חלקי המשוואה של הסינתזה לא התייחסו זה לזה באופן סטטי והיה ביניהם יחס דיאלקטי ודינמי. אי-הצניבות האינהרנטית בין שני מרכיבי הסינתזה הביאה את רישוד וינטרום לדבר במאמרו בדבר, למחרת הקמתו של הקיבוץ הארצי, על 'הסתירה הטרגית'. יערי סילף את המציאות כשקבע כי 'באיבה המשותפת לסינתזה מוכנים מחסלי הציונות ומחסלי הסוציאליזם לשלב זרוע'.⁵⁸ בן-גוריון ביטל את הסינתזה, בראותו את האינטרס הלאומי כפריזמה המשמעותית היחידה, דרכה מסוננים כל הערכים הכלליים. לעומתו, איש מן השמאל בקיבוץ הארצי לא חלק על הסינתזה במובנה האידאולוגי והחינוכי, והוויכוח הצטמצם לתחום פוליטי פנים-קיבוצי ובין-מפלגתי.

בתוך הקיבוץ הארצי דרש יערי קיום האיזון בין השמאל לבין הימין, בעוד הוא וחבורתו נמצאים בנקודת האיזון ובכך - במוקד ההכרעה. מאז ראשית משבר פראג עד לוועידת הקיבוץ הארצי בראשית 1954, הופנה חוד המאבק בתוך הקיבוץ הארצי רק נגד השמאל. בתחום הבין-מפלגתי יערי קבע נוסחה, המקובלת על רוב השמאל במפ"ם (אם כי לא על סנה): 'הננו משתפים פעולה עם הרפורמיסטים [קרי מפא"י] ולוחמים ללא פשרה נגד רפורמיזם'.⁵⁹ קביעה זו הייתה מעין אמירת הן להצעתו של ס.ש. יריב בדבר האיחוד. הנוסחאות הקשורות בשמאל, כפי שהן מופיעות בחלק הרביעי של סדרת מאמריו, מהווה טיוטה לתזיסים של יערי, שגובשו מאוחר יותר בספרו קיבוץ גלויות באספקלריה של דורנו והיו לקו הרעיוני המחייב ליותר מעשור. הנהגת הקיבוץ הארצי יחסה חשיבות עליונה למאמריו של יערי בתחום החינוכי והרעיוני, בהבחינה, מה שנעלם מעיני יערי, כי במוקד כתיבתו של בן-גוריון נמצאת המלחמה על נפש הנוער. ביטוי לחשיבות זו ניתן בדבר המערכת של השבוע בקיבוץ הארצי, שהיה תמצית והצגה פופולרית של המאמרים של יערי, אם כי דגשו היה

58. עלי-המשמר, 17 באפריל 1953.

59. שם.

אופרטיבי ופנימי⁶⁰. בד ובד עם מאמרו האחרון של יערי במחלוקתו עם ס. ש. יריב פרסם **השבוע בקיבוץ הארצי**, בגליונו התגיגי לכבוד יום העצמאות החמישי של ישראל, רשימת הקיבוצים שעצרו את הפולשים והיו קו החזית בימי המלחמה ולצדה שמות קיבוצי הספר. רשימות אלה נועדו להפריך את הספק של ס. ש. יריב בדבר נאמנותם הלאומית של קיבוצי הארצי.⁶¹ רשימות אלה, הכורכות נתונים סטטיסטיים בציטטות מעלוני הקיבוצים מימי המערכה, היו קודם כל בעלות משמעות חינוכית. הפרסום הנושא את השם 'בכח האדם' נועד להוכיח כי העמידה הייתה לא בשל הציוד העדיף, אלא בזכות האיכות האנושית של הקיבוצים, בזכות יתרונם הנפשי על החיילים מן השורה. מול הספק בנאמנות הרעיונית של חברי הקיבוץ הארצי כחששו המוחצן של סבא של יריב, הציג הקיבוץ הארצי קבלות לטיעונו ליתרונו היחסי גם בשדה הקרב. קבלה נוספת ניתנה בכתב ידו של אורי אילן, שרשם בדמו 'לא בגדתי'.

כשלון הסינתזה

סדרת מאמרי יערי על אויבי הסינתזה הייתה שיא במאבקו הפוליטי לשמירת האיזון הרעיוני בקיבוץ הארצי, שהופר לדעתו בצדה האחד של המשוואה, ותרגומו של מאבק זה לשפת האידאולוגיה. בעוד שכלל התנועה קיבלה את המופת של ברית-המועצות ואת הפרשנות האידאולוגית המקובלת בגוש הקומוניסטי, לא הייתה אחדות דעות מעין זו בתחום הצינונות. החל מ־1951 הניח השמאל, כי הקמתה של מדינת ישראל והפסקת העלייה - 'הפאזזה', יצרו כללי פעילות חדשים, השונים מאלה הנהוגים בתקופת היישוב. טיעונו כי נוצרת מציאות חדשה, שהדגש בה על שיתוף פעולה בין מרכיבי התנועה הצינונית פוחת ועולה החשיבות של מאבק פוליטי ומקצועי, נתקלה בהתנגדות שאר חלקי הקיבוץ הארצי. למרות ההנמקה הרעיונית, בפועל היה זה בעיקרו ויכוח פוליטי שהתמקד בזירה הפנים-ישראלית והפנים-קיבוצית, ובמרכזו עמדה שאלת בעלי הברית הפוליטיים. יערי וחבריו ל'הנהגה ההיסטורית' של התנועה ראו בעמדות השמאל ערעור על מעמדם הדומיננטי. גירושו של סנה והמערכה לחיסול שרידי תומכיו בחצר הקיבוץ הביאו עמם גם את חיסול כלל השמאל בתנועה הקיבוצית, גם כזה שלא היה קשור בסנה. מבחינתו של יערי, הפולמוס עם ס. ש. יריב היה הסחה מזירת המאבק העיקרית. במקביל, בעיני הנהגת השמאל נתפס הפולמוס כאפשרות לחידוש הברית עם הנהגה והדרך להשגת לגיטימציה של עמדותיו. יערי סירב להעניק

60. נ.פ., 'בשתי חזיתות', **השבוע בקיבוץ הארצי**, 26/25 (30 במרס 1953).

61. **השבוע בקיבוץ הארצי**, 28 (16 באפריל 1953).

התנועה במצור

בשלושת מאמריו הראשונים נאבק יערי בסכנות לכאורה, הנשקפות לתנועתו מימין, בעוד שבחלקו הרביעי של פולמוסו עם בן-גוריון חיבר יערי את הוויכוח שבעין עם מלחמתו נגד השמאל בתנועתו. נקודת החיבור היא הסינתזה בין הציונות החלוצית לבין הסוציאליזם המהפכני, אותה הסינתזה ש.ש. יריב הגדירה כהזיה פרטית של השומר-הצעיר. יערי הציג את הסינתזה כעובדה בעליל שאינה זקוקה להוכחה, באשר נכונותה היא אקסיומטית. אמיתותה אינה נובעת מדוגמה פילוסופית מסוימת, כי אם מדרך החיים והחינוך של השומר-הצעיר כתנועה חינוכית. מראשית דרכו הוא שילב צופיות בהשכלה בלתי פורמלית, מסורות יהודיות לאומיות בערכים אוניברסליים. מאוחר יותר הועברה סינתזה זו לתחומים אידאולוגיים ולבסוף גם לזירה הפוליטית. שני חלקי המשוואה של הסינתזה לא התייחסו זה לזה באופן סטטי והיה ביניהם יחס דיאלקטי ודינמי. אי-היציבות האינהרנטית בין שני מרכיבי הסינתזה הביאה את רישוד וינטרום לדבר במאמרו בדבר, למחרת הקמתו של הקיבוץ הארצי, על 'הסתירה הטרגית'. יערי סילף את המציאות כשקבע כי 'באיבה המשותפת לסינתזה מוכנים מחסלי הציונות ומחסלי הסוציאליזם לשלב זרוע'.⁵⁸ בן-גוריון ביטל את הסינתזה, בראותו את האינטרס הלאומי כפריזמה המשמעותית היחידה, דרכה מסוננים כל הערכים הכלליים. לעומתו, איש מן השמאל בקיבוץ הארצי לא חלק על הסינתזה במובנה האידאולוגי והחינוכי, והוויכוח הצטמצם לתחום פוליטי פנים-קיבוצי ובין-מפלגתי. בתוך הקיבוץ הארצי דרש יערי קיום האיזון בין השמאל לבין הימין, בעוד הוא וחבורתו נמצאים בנקודת האיזון ובכך - במוקד ההכרעה. מאז ראשית משבר פראג עד לוועידת הקיבוץ הארצי בראשית 1954, הופנה חוד המאבק בתוך הקיבוץ הארצי רק נגד השמאל. בתחום הבין-מפלגתי יערי קבע נוסחה, המקובלת על רוב השמאל במפ"ם (אם כי לא על סנה): 'הננו משתפים פעולה עם הרפורמיסטים [קרי מפא"י] ולוחמים ללא פשרה נגד רפורמיזם'.⁵⁹ קביעה זו הייתה מעין אמירת הן להצעתו של ש.ש. יריב בדבר האיחוד. הנוסחאות הקשורות בשמאל, כפי שהן מופיעות בחלק הרביעי של סדרת מאמריו, מהווה טיוטה לתזיסים של יערי, שגובשו מאוחר יותר בספרו קיבוץ גלויות באספקלריה של דורנו והיו לקו הרעיוני המחייב ליותר מעשור. הנהגת הקיבוץ הארצי ייחסה חשיבות עליונה למאמריו של יערי בתחום החינוכי והרעיוני, בהבחינה, מה שנעלם מעיני יערי, כי במוקד כתיבתו של בן-גוריון נמצאת המלחמה על נפש הנוער. ביטוי לחשיבות זו ניתן בדבר המערכת של השבוע בקיבוץ הארצי, שהיה תמצית והצגה פופולרית של המאמרים של יערי, אם כי דגשו היה

58. על-המשמר, 17 באפריל 1953.

59. ש.ש.

אופרטיבי ופנימי.⁶⁰ בד ובד עם מאמרו האחרון של יערי במחלוקתו עם ס. ש. יריב פרסם **השבוע בקיבוץ הארצי**, בגליונו החגיגי לכבוד יום העצמאות החמישי של ישראל, רשימת הקיבוצים שעצרו את הפולשים והיו קו החזית בימי המלחמה ולצדה שמות קיבוצי הספר. רשימות אלה נועדו להפריך את הספק של ס. ש. יריב בדבר נאמנותם הלאומית של קיבוצי הארצי.⁶¹ רשימות אלה, הכורכות נתונים סטטיסטיים בציטטות מעלוני הקיבוצים מימי המערכה, היו קודם כל בעלות משמעות חינוכית. הפרסום הנושא את השם 'בכח האדם' נועד להוכיח כי העמידה הייתה לא בשל הציוד העדיף, אלא בזכות האיכות האנושית של הקיבוצים, בזכות יתרונם הנפשי על החיילים מן השורה. מול הספק בנאמנות הרעיונית של חברי הקיבוץ הארצי כחששו המוחצן של סבא של יריב, הציג הקיבוץ הארצי קבלות לטיעונו ליתרונו היחסי גם בשדה הקרב. קבלה נוספת ניתנה בכתב ידו של אורי אילן, שרשם בדמו 'לא בגדתי'.

כשלון הסינתזה

סדרת מאמרי יערי על אויבי הסינתזה הייתה שיא במאבקו הפוליטי לשמירת האיזון הרעיוני בקיבוץ הארצי, שהופר לדעתו בצדה האחד של המשוואה, ותרגומו של מאבק זה לשפת האידאולוגיה. בעוד שכלל התנועה קיבלה את המופת של ברית-המועצות ואת הפרשנות האידאולוגית המקובלת בגוש הקומוניסטי, לא הייתה אחדות דעות מעין זו בתחום הציונות. החל מ-1951 הניח השמאל, כי הקמתה של מדינת ישראל והפסקת העלייה - 'הפאזזה', יצרו כללי פעילות חדשים, השונים מאלה הנהוגים בתקופת היישוב. טיעונו כי נוצרת מציאות חדשה, שהדגש בה על שיתוף פעולה בין מרכיבי התנועה הציונית פוחת ועולה החשיבות של מאבק פוליטי ומקצועי, נתקלה בהתנגדות שאר חלקי הקיבוץ הארצי. למרות ההנמקה הרעיונית, בפועל היה זה בעיקרו ויכוח פוליטי שהתמקד בזירה הפנים-ישראלית והפנים-קיבוצית, ובמרכזו עמדה שאלת בעלי הברית הפוליטיים. יערי וחבריו ל'הנהגה ההיסטורית' של התנועה ראו בעמדות השמאל ערעור על מעמדם הדומיננטי. גירוש של סנה והמערכה לחיסול שרידי תומכיו בחצר הקיבוץ הביאו עמם גם את חיסול כלל השמאל בתנועה הקיבוצית, גם כזה שלא היה קשור בסנה. מבחינתו של יערי, הפולמוס עם ס. ש. יריב היה הסחה מזירת המאבק העיקרית. במקביל, בעיני הנהגת השמאל נתפס הפולמוס כאפשרות לחידוש הברית עם הנהגה והדרך להשגת לגיטימציה של עמדותיו. יערי סירב להעניק

60. נ.פ., 'בשתי חזיתות', **השבוע בקיבוץ הארצי**, 26/25 (30 במרס 1953).

61. **השבוע בקיבוץ הארצי**, 28 (16 באפריל 1953).

לשמאל הנחות מעין אלה. אחת מן המטרות להתקפותיו נגד ס. ש. יריב היה מנהיג השמאל בקיבוץ הארצי, יעקב ריפתין. בתגובה להתקפה עליו בעל־המשמר ראה ריפתין את חובתו התנועתית ואת ההזדמנות לחזור למרכז הזירה התנועתית. הוא ראה זאת כמובן מאליו, לאחר שאישים רבים מצמרת המפלגה נטלו חלק בוויכוח, אך כאשר הדבר נודע ליערי, זה הגיב בתקיפות: 'אני והחברים העובדים אתי סבורים, כי הוויכוח עם ס. ש. יריב נסתיים עם מאמרי האחרון ... בחידוש הוויכוח עם ס. ש. יריב אחרי סיום מאמרי ובייחוד על ידך, אראה ... התגרות בלתי נסבלת וסיכון שלמות התנועה במאבקה עם אויביה. ... הודעתי לך שאינני מעוניין לפתוח חזית נגדכם. אבל כל הסימנים מעידים שהנך חותר להחרפת המשבר בינינו ...'⁶² למחרת היום השיב ריפתין ליערי במכתב שיש בו מחאה על גישתו של יערי וכניעה גמורה לה: 'בהתאם לדרישתך שהיא בעיני בלתי מוצדקת לחלוטין ... החלטתי לא למסור את המאמר לפרסום.'⁶³ מניעת השתתפותו של ריפתין בוויכוח עם ס. ש. יריב לא הייתה יוצאת דופן והשתלבה בקו כללי של גזירת אלם על השמאל בקיבוץ הארצי.

תבוסת השמאל ב־1953 יצרה בהנהגת מפ"ם אשליה כי ניתן לגלגל את הגלגל הרעיוני לאחור ולשחזר את הקווים האידאולוגיים מן התקופה שקדמה לימי הערעור השמאלי. אך המציאות הישראלית והעולמית הביאה לתהליך דינמי, שיערי לא שיער את משמעותו והיה בסופו של דבר קורבנו. התהליך הזה, שצבר תנופה עד למיצויו ב־1957, הסתייע בשתי התפתחויות ארוכות־טווח. בתקופה זו השינויים במגמות של מדיניות החוץ הסובייטית במזרח התיכון התחילו להיות ברורים לכל. ברית־המועצות שתמכה לפנים ביישוב ובמדינת ישראל כזרו לפירוק האחיזה הבריטית באזור, הסיקה עתה שיש סתירה הכרחית בין האינטרסים של המערב לבין האינטרסים של מדינות ערב, בעוד שישראל היא בעל ברית טבעי של ארצות־הברית. ברית־המועצות התייצבה לצד מדינות ערב בהדרגה. המנוף הראשוני היו הצבעות סובייטיות פרו־ערביות באו"ם, אך מאז 1955 עסקות הנשק היו לזרוע העיקרית של התקרבות סובייטית לארצות ערב. במקביל להופעת הקו האנטי־ישראלי בדיפלומטיה הסובייטית, נפגע גם דימויה המוסרי של ברית־המועצות. ב־1956 התקיימה הוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית הסובייטית. נאום הסודי של חרושצ'וב על פשעי סטלין דלף למערב והמידע הטמון בו ערער לחלוטין את האמון במוסריות המשטר הסובייטי.

שני התהליכים הכניסו את יערי למלכוד. ויתור על הקו הפרו־סובייטי של התנועה ערער לחלוטין את שוויון מרכיבי הסינתזה 'הגואלת'. רבים בקיבוץ הארצי ובראשם יעקב חזן רצו לוותר על הקו הפרו־סובייטי ושאפו להשתית את הסינתזה על דגם אחר של שילוב בין ציונות לסוציאליזם, למשל הדגם היוגוסלבי. לעומתם, יערי חשש

62. יערי ריפתין, 24 במאי 1953, אש"צ, 7.95 ב-4 (2).

63. ריפתין ליערי, 25 במאי 1953, אש"צ 7.95 ב-4 (2).

שכל נסיגה מן הנוסחה המסורתית תביא להתמוטטות מכלול האידיאולוגיה המפ"מית. במכתבו האישי לסופר, איש עין שמר, צבי ארד, כתב יערי: 'בשעות של נדודי שינה, כשהלב מגלה לשפתיים מהודקות את החרדות במערומיהן, אני מתחיל להתפתות למחשבה המחרידה, שעבור חלק רציני של דור המייסדים שלנו כל "האני מאמין" הסוציאליסטי שלנו איבד מזמן את כחו המדריך והפך לבנין קלפים, שכל רוח מצויה יכלה לסתור אותו. שומע אני קטרוגים ודברי כפירה ואפילו ביזוי מפי רבים, אשר בימי המלחמה עם הסנה'איזם שימשו לנו משען ומעוז. אין לי בטחון, שכל אלה אינם מסוגלים לקום ביום בהיר אחד ולהתנער מאיתנו, כאילו כל הדרך הארוכה של יצירה ומאבק שמאחורינו לא הייתה אלא מעין חזיון תעתועים'.⁶⁴

יערי ראה את הסינתזה כעשויה מקשה אחת, וכל נסיגה ממרכיב כלשהו תביא בסופו של דבר לנסיגה מכל הנוסחה. הוא חרד מתורת הדומינו הרעיונית וטען לשמרנות מהפכנית, לאי-שינוי העמדות בתקופות המשבר. גישתו של יערי לא נבעה מעמדתו האידיאולוגית, אלא מחששו שבעקבות הנסיגה מן האוריינטציה הפרו-סובייטית, יבואו 'תיקונים' נוספים ולבסוף יתמוטט הבסיס הרעיוני של הקיבוץ ככזה. לפחדיו כאיש קיבוץ הצטרפו פחדיו לעתידו הפוליטי. כל עוד התקיים האגף השמאלי במפלגה ובקיבוץ הארצי, יערי היה יכול לשמור על מעמדו במרכז הזירה. עם הרס השמאל ותזוזת התנועה 'מינה' יערי ימצא את עצמו בחלק השמאלי של הספקטרום התנועתי כשהוא מבודד. גם החשש מהתהליך הזה הדיר שינה מעיניו. ב-1957, אחרי פרשת עסקת הנשק הצ'כית, מבצע סיני והאולטימטום הסובייטי בצדו, הצטיירה ברית המועצות בדעת הקהל הישראלית כאויב העיקרי. גם בהשקפותיה הפרו-סובייטיות של מפ"ם חל סחף. יערי ניסה למתן סחף זה, ובמידה מסוימת אף הצליח. בקיץ 1957 התקיים במוסקבה פסטיבל 'הנוער הדמוקרטי', שנטלה בו חלק גם משלחת גדולה מטעם הקיבוץ הארצי. בשובה נפרץ הסכר שבנה יערי בעמל כה רב. יערי התלונן במכתבו לראש המשלחת, משה צ'זיק, על ההופעות של משתתפי המשלחת בקיבוצים: 'אומרים בהלצה שחברי המשלחת כותבים בסקירותיהם מעין אנטיזיסיס לתזיסיס של מאיר יערי'.⁶⁵ יערי היה מודע לחולשת עמדתו הפרו-סובייטית וניסה להציג לא כעיקרון, כי אם כגישה טקטית הנובעת מן הדאגה הכנה ליהודי ברית-המועצות, שגורלם הועמד בסכנה על-ידי ההצהרות הראוותניות של הפוליטיקאים הישראלים: 'לדעתי אין זה שייך לאידיאולוגיה או לקו הגנרלי, אלא זה שייך לטעם ולתחושת אחריות פוליטית. אנחנו איננו רשאים להשמיע אפילו את הדרישה "שלח את עמי" ... הקהל הוא מוסת. עם שאלת היהודים או בלי שאלת היהודים האנטי-סובייטיות הגיע לנקודת רתיחה ...'.⁶⁶ גם הפנייה לחוש של ריאל פוליטיק לא הועילה ליערי, באשר

64. יערי לצבי ארד, [ללא תאריך], אש"צ, 7.95 ב-6 (1).

65. יערי לצ'זיק, 22 בספטמבר 1957, אש"צ, 7.95 ב-6 (1).

66. יערי לצ'זיק, 6 באוקטובר 1957, אש"צ, 7.95 ב-6 (1).

התנועה נטתה לא רק להשתחרר מנטל העמדה הפרו־סובייטית, אלא אף שאפה למחוק זכר לעמדה זו מזכרונה הקולקטיבי. יערי היה מודע לסכנה שתוך נסיון התנועה למחוק את זכר חטא 'הפרו־סובייטיות', ימחק גם זכרון פעולתו.

מאז ועידתה השנייה בקיץ 1951, אך בייחוד מאז פרוץ משבר המשפט בפראג, עסקו מנהיגי מפ"ם בכלל, ויערי ומקורביו בפרט, בניסיון למנוע מהפך פוליטי ורעיוני, שיגרור את מפ"ם אל מחוץ לתחומי המגרש הציוני וישמיט מידם את הגה השלטון במפלגתם. המאבק, שהיה חשאי ופנימי, התפרץ לתודעת הציבור רק עם פרישת סנה וחטיבתו ממפ"ם. פולמוס ס. ש. יריב הפך את הוויכוח הפנימי למאבק ציבורי על הלגיטימציה של מפ"ם ועמדותיה. בן־גוריון כפה על יערי לדבוק באוריינטציה פרו־סובייטית, כאילו זו ניתנה לקיבוץ הארצי במעמד הר סיני. יערי בתגובותיו הציג את האוריינטציה הבין־לאומית של מפלגתו כבסיס רעיוני קבוע ונשאר בעמדה זו גם כשהמצב הבין־לאומי סתר את גישתו. העמדה הפרו־סובייטית הפכה בעיניו לצידוק המפלגה בזירה הפוליטית הישראלית ושלו עצמו בתוך מפלגתו ותנועתו. נסיגת המפלגה והקיבוץ הארצי מדבקתם במחנה הסובייטי הותירה את יערי מבודד, מדינאי שניתק ממחנהו. מעשיו בעת כתיבת אויבי הסיגתה חיסלו את המחנה שראה חזות הכל בקשר לברית־המועצות, וללא מחנה זה, יערי, שלא שינה את עמדותיו, נדחק לשולי ההנהגה. זמירות חדשות מביאות עמן זמרים חדשים.

סיכום

הפולמוס ס. ש. יריב פרץ בשיא המשבר הפוליטי והרעיוני שפקד את מפ"ם ואת הקיבוץ הארצי על רקע משפט פראג ומשפט הרופאים. קצב האירועים והתשובות הנדרשות עוררו את התחושה שגם פולמוס זה התמקד בדילמות עכשוויות ואופק הוויכוח שלו היה הטווח המידי. רק ניתוח יותר מדוקדק מעלה, כי למתפלמסים היו יעדים רחוקים יותר, שהיו ביטוי למושגי יסוד, והוויכוח ביניהם היה בית יוצר למונחים רעיוניים, שבהם הם עשו שימוש במאבק בתוך מפלגתם, להשגת יעדים אלה. בן־גוריון, שיצר בעקבות הפילוג ב־1944 את מפא"י החדשה, מפלגת המסד הקולטת בתוכה את כל מרכיבי העילית השולטת, העניק בפולמוס זה למפלגתו לא רק את הכתר של תבונת העשייה, אלא גם את כנפי החזון. מאז הוויכוח על תוכנית בילטמור ודרך התמרונים להשגת הריבונות, מפא"י הצטיירה כמפלגה פרגמטית, בעלת תשובות בתחום הפוליטי־מעשי. בן־גוריון הציג במאמריו את דרך המפלגה כקו ישר בין חלומות העלייה השנייה לבין חזון חברת העתיד, קו שהוא ייחודי בחיבורו לצורכי הארץ ונובע ממנו. הצגה זו הפכה את דרכי המפלגות האחרות לחיקוי של אופנות זרות ומנותקות מהמציאות הישראלית, בתוכן מפ"ם, הצועדת כעיוורת בעקבות העריצות

הסטליניסטית. הייתה זו פגיעה בדימויה העצמי של מפ"ם כריכוז של האליטה הרוחנית, הבטחונית והמיישבת של היישוב, בעטיה הכריז יערי בעת הקמתה - 'לא יוכלו בלעדינו'.⁶⁷ בהקשר זה היה הפולמוס ביטוי לא רק לוויכוח פוליטי מידי, המעוגן בתנאי 1953, כי אם מאבק על דימוין של מפא"י ומפ"ם, ובהקשר זה - מאבק גם על עתידן. הוויכוח על האוריינטציה הבינלאומית של ישראל, שהיה לכאורה מוקד הוויכוח בין שתי המפלגות, הוכרע לעת ההיא בעיקר בגין החלטותיה הדיפלומטיות של ברית-המועצות, שהמרה על קשריה עם מדינות ערב כבסיס למעמדה במזרח התיכון. למרות העובדה, הידועה היטב גם לבן-גוריון, כי ללא עזרת ברית-המועצות, מדינת ישראל לא הייתה שורדת את מלחמת הקוממיות, הוא ראה בקשרים עמה ברית מזדמנת, בעוד שקשרי ישראל עם המערב נעוצים במהות שני הגורמים.

מנגד, ראו מרכיבי מפ"ם את הקשר עם ברית-המועצות כאימננטי לאידאולוגיה של ברית-המועצות ולהשקפת עולמם. יערי, שהוליך את הקיבוץ הארצי מאהדה עקרונית לברית-המועצות, תוך ביקורת נוקבת על עמדותיה המעשיות, הפך ב-1942 את הקשר לברית-המועצות לעיקר רעיוני, המכתיב את עמדותיה גם בתחומים אחרים.⁶⁸ מאז הפכה ההזדהות עם ברית-המועצות לא רק לקו פוליטי מעשי וכלל רעיוני, אלא אף לבסיס כוחו של יערי כאידאולוג התנועה. יערי ראה בכל נסיגה מן האוריינטציה הפרו-סובייטית ראשית נפילתן של אבני דומינו, שבסופה תאבד תנועתו את כל נכסיה הרוחניים, בקברה אותו עצמו תחתיהם. הפולמוס לא היה ראשית תהליך זה, אך הוא היה הצגה עקרונית של עמדה, שבסיסה האנושי, בדמות השמאל במפ"ם, חוסל בעת כתיבת דברי יערי וכך הפער בין ההכרזה הכתובה לבין המעש בשטח יצר מסך עשן שהסתיר את המציאות מעיניו. יערי, השבוי ברטוריקה של עצמו ובדברי שבח על ניסוח מאמריו בפולמוס, לא חש, כפי שקרה ב-1942, כי הגיעה העת לתפנית ביחס לברית-המועצות. בעוד שברחוב המפלגתי ובחצר הקיבוצית ההערצה לברית-המועצות התחלפה בסממה צינית 'סטלין אבינו, רוסיה אמנו, הלוואי והיינו יתומים', יערי ניסה להקפיא את המערכת הישנה, וכשלונו חיסל את מעמדו כיוצר האידאולוגיה היחיד בתנועה. ב-1958, לקראת הוועידה השלישית של מפ"ם, יערי ניסה להציל את שרידי עמדותיו בטיעון ש'עלינו לשמור על עצמאות השיפוט כצינונים, כמארכסיסטים וכסוציאליסטים מהפכניים',⁶⁹ אך גם ניסיון זה נקבר מתחת למפולת אנטי-סובייטית ששטפה את שורות הקיבוץ הארצי ומפ"ם.

ניסיונו של יערי נכשל קודם כל בשל השינויים שעברו על מפ"ם ועל מעמדה בשלוש שנים שלאחר משבר סנה. למרות שיתוף הפעולה בין שתי ההנהגות של

67. ספר האיחוד, מרכז מפ"ם, תל אביב 1948, עמ' 19.

68. ד' זית, חלוצים במבוך הפוליטי, ירושלים 1993, עמ' 122-125.

69. מ' יערי, מבחני דורנו: ראשי פרקים לקראת הוועידה השלישית של מפ"ם, תל אביב 1957.

מפ"ם, זו המונהגת בידי יערי, וזו המתרכזת מסביב לטבנקין והקיבוץ המאוחד, מרכיבי מפ"ם הלכו והתרחקו זה מזה ובקיץ 1954 מפ"ם התפרקה לשתי מפלגות: מפ"ם ואחדות-העבודה. השוני המרכזי בין שתי המפלגות היה יחסן לשאלות בטחוניות, כשאחדות-העבודה הצטיינה באקטיביזם בטחוני, ומפ"ם המשיכה את הקו המתון המסורתי של השומר-הצעיר. ב־1955, בבחירות לכנסת השלישית, הקואליציה של בן-גוריון ספגה אובדן קולות: מפא"י - חמישה מנדטים והציונים-הכלליים - שבעה. שתי המפלגות שירשו את מפ"ם המאוחדת חיזקו את מעמדן, כשאחדות-העבודה קיבלה עשרה מנדטים (בעיקר על חשבון מאוכזבי מפא"י), ומפ"ם - תשעה. שתי המפלגות הצטרפו לממשלה על בסיס הסכם מוקדם והפכו מאז לשותפות זוטרות קבועות בממשלה. על רקע של חתימת הסכם אספקת נשק מצרי-צ'כי ומבצע סיני, החברים מן השורה כפו על ההנהגות של המפלגות להתנער מהאוריינטציה הפרו-סובייטית, תהליך שבו אחדות-העבודה הקדימה את מפ"ם. העמדות הפוליטיות שיערי לחם למענן והציגן כקו רעיוני יציב וכמפת חינוכי לא שרדו את שנות החמישים, ותומכיו קו זה הפכו לגוף אנכרוניסטי, כפי שהיו גם אלה שהמשיכו לטעון את טיעוני 'סבא של יריב' לגבי נצח האוריינטציה הפרו-סובייטית של השומר-הצעיר.

הפולמוס 'סבא של ריב' מהווה גם בדרכו של בן-גוריון קו פרשת המים. המסורות הפוליטיות בהן צמחו הוא ובני דורו ראו בכללי משחק דמוקרטיים מותרות, שחברות הנמצאות בתהליך מהפכני אינן יכולות להרשות לעצמן. הפולרליזם הפוליטי בהנהגת היישוב היה בעיניו כורח המציאות ולא ביטוי לחזון, שלדעתו, הכלי להגשמתו הייתה מפא"י, הפועלת כגורם הגמוני בדמוקרטיה מודרכת. הקמת המדינה הייתה בעיניו המהפכה, שניתן לתרגמה לחזון כולל רק באמצעות האידיאולוגיה הממלכתית. דגשיו של בן-גוריון במאמריו על המהפכה החינוכית, (לאחר השינוי הארגוני של מערכת החינוך עם הקמת החינוך הממלכתי), היו אות וסימן למהפכה ממלכתית אותה הגה בתקופה זו. מהפכה זו, שלא התגשמה, הייתה בעיניו ביטוי לייחודה של המדינה היהודית, ושוורשיה, הנעוצים, לדעתו, בעבר העברי. אך החוקר המשווה את חזונו עם הקורה במדינות העצמאיות שהחלו לקום בעולם, רואה קו אידיאולוגי מקשר בינו לבין שורה של מנהיגים לאומיים באסיה ובאפריקה, ובעמדותיו - ניצני השקפת העולם של המדינות החד-מפלגתיות בעולם השלישי. פולמוס 'סבא של יריב' בשני מישורי הזמן - המידי, והמשתלב במגמות מתמשכות עד לסוף העשור הראשון של מדינת ישראל - איחד בתוכו את ארבעת העולמות של המאבק הפוליטי הבין-מפלגתי, כיווני הדיפלומטיה הישראלית, עיצוב המסגרת של החברה הישראלית ועולמו הפנימי של הקיבוץ הארצי. באמצעות פנייתם לתחומים אלה ניסו בן-גוריון ויערי לבנות מערכת שתתמיד בהגשמת יעדים מרכזיים של השקפת עולמם. בן-גוריון ידע שהגשמת רעיון תלויה בסוכני הרעיון ונושאי. כל זרם בתנועה הציונית נישא על גבי הצעירים, המוכנים להקריב את עצמם למענו. כך גם רעיון המדינה והמשימות הנובעות ממנו

(ולא מנגנון מדיני לכשעצמו), זקוקים לתנועת צעירים כדגלנים. ראייה זו, שהתבטאה בפולמוס במונחים רעיוניים ובמקביל בענישה אדמיניסטרטיבית נגד גרעיני השומר-הצעיר בנח"ל, הפכה ב-1954 למכשיר העיקרי 'למהפכה' בן-גוריונית לעיצוב מחדש של המפה הפוליטית המסורתית בארץ ולהקמת מערכות פוליטיות ממלכתיות, המשוחזרות משיוך מפלגתי. נסיונו של בן-גוריון ב-1954 מזכיר את נסיונו של מאו צה טונג בסין כמה שנים מאוחר יותר להמשיך את המהפכה בארצו, תוך התעלמות ממפלגתו, באמצעות הפעלת הנוער במסגרת 'המשמרות האדומים'. יערי, מן הרגע שבו הבין כי אין החיסול מאיים על תנועתו, ניסה ברוזניזם לחסל את השמאל בתנועתו כישות פוליטית רעיונית, ובד בבד לשמר את הדבקות ברעיונות שהשמאל דגל בהם (אף כי סילפם בשל ההפרזה).

שני האבות נכשלו. בן-גוריון למד כי לא ניתן להקים תנועת נוער משימתית, נטולת זהות המפרידה בינה לבין מסגרות אחרות, ועקב כך גם נטולת תחושה של אליטיזם. הוא גילה כי קשה להקים גוף התנדבותי שיהיה חלק מהמנגנון הריכוזי. ליערי התברר שאין זה אפשרי לשמר רעיונות תוך כדי הריסת אגף בתנועתו, שהרעיונות הללו שימשו מגדירי זהותו. לכישלון הזה היה ניחוח של המלך ליר. כמותו הם חלמו על דור היורשים שיהיו ממשיכיהם הנאמנים. בסופו של דבר, שנים רבות אחרי תום הפולמוס הם גלו מביטם, כמותו. בסוף ימיהם בן-גוריון נטש את מפלגתו ויערי נידון לשכחה בביתו-הוא. ושם זהו גורלם של המנהיגים החולמים להנציח את המהפכה, פרי ידיהם, ולהפכה לתהליך מתמשך ומתמיד, אך נידונים להיכשל.